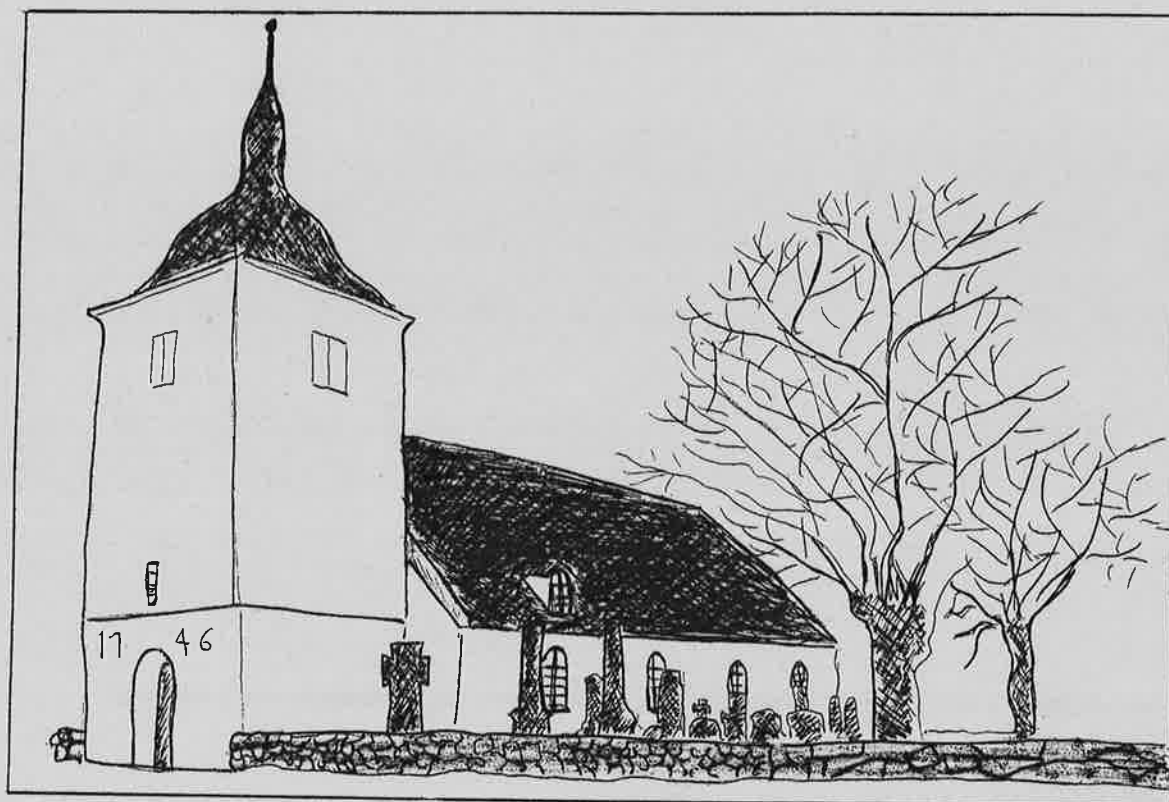

**Kulturhistorisk inventering av
Göteborgs kyrkogårdar**

Rapport 12

**SÄVE OCH RÖDBO
KYRKOGRÅRDAR**

Göteborgs kyrkogårdsförvaltning

Göteborgs Stadsmuseum

**GÖTEBORGS
STADSMUSEUM**

Denna rapport är framtagen av Göteborgs kyrkogårdsförvaltning i samarbete med Göteborgs Stadsmuseum

ISSN: 1401-3363

Text: Lena Emanuelsson

Textbearbetning och layout: Lena Emanuelsson och Mona Lorentzson

Skisser och fotografier: Där ej annat anges Lena Emanuelsson.

Omslag: Skiss föreställande Säve kyrka med kyrkogård.

Tryckt i Göteborg: 1999

Innehållsförteckning

Innehållsförteckning	1
Inledning	1
Undersökningen av Säve och Rödbo kyrkogårdar	3
Inventeringen	3
Kvartersinventering - metodbeskrivning	3
Selektiv gravinventering - metodbeskrivning	4
Fotografering	5
Blanketter	5
Arkiv	6
Litteratur	6
Tidigare undersökningar	7
Historisk översikt beträffande begravningskicket i Sverige	9
Kyrkogårdar	9
Gravvårdstyper	11
Historik - Säve kyrkogård	15
Säve socken	15
Säve församling	17
Säve kyrka	19
Säve kyrkogård	21
Bårhuset	23
Vegetationshistoria	25
Yrkesgrupper och välkända personer	25
Historik - Rödbo kyrkogård	27
Rödbo socken	27
Rödbo församling	29
Rödbo kyrka	29
Vedbacka gamla kyrkogård	29
Rödbo kyrkogård	31
Beskrivning - Säve kyrkogård	33
Säve kyrkogård	33
Omgärdning och entréer	33
Kyrkogårdens planform och kvarterens karaktär	33
Kyrkan	37
Bårhuset	37

Vegetation	37
Gravvårdstyper	37
Sammanfattande karakteristik	38
Beskrivning - Rödbo kyrkogård	41
Rödbo kyrkogård	41
Omgärdning och entréer	41
Kyrkogårdens planform och kvarterens karaktär	41
Rödbo kyrka	42
Vegetation	42
Gravvårdstyper	43
Sammanfattande karakteristik	43
Kulturhistorisk bedömning och bevarandeförslag	45
Lagstiftning	45
Kulturminneslagen	45
Begravningslagen	47
Naturvårdslagen	49
Bevarandeförslag - Säve kyrkogård	49
Riktlinjer för kyrkogården som helhet	50
Riktlinjer för den äldsta delen av kyrkogården; kv 1, 2, 3, 4 och 5	50
Riktlinjer för de enskilda fälten	51
Riktlinjer för den yngre delen av kyrkogården; fält 7, 8 och 9	51
Kv 7, 8 och 9	52
Bevarandeförslag - Rödbo kyrkogård	52
Riktlinjer för Rödbo kyrkogård som helhet	53
Riktlinjer för de enskilda områdena	53
Området öster om kyrkan	53
Området väster om kyrkan	55
Riktlinjer för den senaste utvidgningen av kyrkogården	55
Riktlinjer för de enskilda gravvårdarna med stort kulturhistoriskt värde	55
Skötselråd	57
Rengöring	57
Korroderande förankringsjärn	58
Justering av gravanordningar	58
Lagningar	58
Konsolidering	58
Imålning	59
Allmänna vårdåtgärder	59
Gjutjärn	59

Källor och litteratur	61
Informant	16
Otryckta källor	61
Tryckta källor och litteratur	62
Bilagor	

Inledning

Kyrkogårdar är värdefulla kulturmiljöer då gravskicket speglar en del av vår historia och vårt samhälle i förfluten tid. Dessa värden behöver skyddas och bevaras i samma höga utsträckning som andra kulturmiljöer. Inte minst krävs insamlad kunskap för att kunna göra relevanta urvalsbedömningar i planeringsarbetet. Kyrkogårdar är levande miljöer som nyttjas och som kräver noggrann planering.

Göteborgs kyrkogårdsförvaltning har tagit initiativ till ett samarbete med Göteborgs Stadsmuseum för att genomföra kulturhistoriska kyrkogårdsinventeringar. Inventeringen utgör underlag för bedömningen av de kulturhistoriska värden som kyrkogårdarna i Göteborgs kyrkliga samfällighet rymmer. Denna rapport behandlar Säve och Rödbo kyrkogårdar. Avsikten är att rapporten skall fungera som vägledning inför den kommande vården och planeringen av kyrkogårdarna. Bevarandeförslaget skall leda till ett skydd av kyrkogårdarnas värdefulla innehåll.

Inventeringen är genomförd under hösten 1998 av Lena Emanuelsson. Originalmaterialet förvaras i Göteborgs Stadsmuseums arkiv. För rapporten svarar bebyggelseantikvarie Lena Emanuelsson vid Göteborgs kyrkogårdsförvaltning och kyrkoantikvarie Mona Lorentzson vid Göteborgs Stadsmuseum. "Historisk översikt beträffande begravningskicket i Sverige" samt metodbeskrivning är delvis baserad på motsvarande avsnitt i tidigare rapporter publicerade i serien, och som bebyggelseantikvarie Karolina von Mentzer svarat för. I det avsnitt som behandlar skötselråd för gravstenar är texten baserad på den steninventeringsrapport som konservator Ylva Berglund presenterat inom Göteborgs kyrkogårdsförvaltning 1996.

Karta över delar av Säve och Rödbo församlingar. (Turistkartan 1995 Stadsbyggnadskontoret, Göteborg)

Undersökningen av Säve och Rödbo kyrkogårdar

Undersökningen av Säve och Rödbo kyrkogårdar är en del i inventeringsarbetet med Göteborgs kyrkogårdar. Föreliggande rapport bygger på en inventering som genomfördes under hösten 1998 samt på det material som insamlades genom arkivsökning och litteraturstudier. Rapporten omfattar historik, beskrivning och karakterisering av kyrkogårdarna, sammanfattande beskrivning av gravvårdarna samt kulturhistorisk bedömning med bevarandeförslag.

Målsättningen har varit att precisera de kulturhistoriska värden som kyrkogårdarna besitter, för att ett bevarande av dessa värden skall bli möjligt. Förhoppningen är att museets kulturhistoriska ställningstaganden och bevarandeförslag skall vara vägledande vid eventuella förändringar av kyrkogården som helhet såväl som av de enskilda gravplatserna.

Inventeringen

Den metod som använts vid inventeringen är en utveckling av de riktlinjer som Riksantikvarieämbetet sammanställt i "Vägledning för inventering av kyrkogårdar och begravningsplatser" (1985, 1990) samt de erfarenheter som inhämtats vid tidigare inventeringar inom projektet.

Undersökningen är avgränsad till att i huvudsak behandla området innanför kyrkogårdarnas omgärdning. De närmaste omgivningarna beskrivs översiktligt i kapitlen "Beskrivning". Den tidsmässiga avgränsningen bakåt i tiden är satt till kyrkogårdarnas anläggningsår eller så långt bak i tiden som det har funnits tillgängligt arkivmaterial. De gravnummer som kyrkogårdsförvaltningen använder har också använts i inventeringen.

Kyrkogårdarnas omgärdning, struktur och form, samt kyrkor har inventerats och jämförts med arkivaliska källor för att på så sätt ge en övergripande beskrivning av kyrkogården som helhet. Parallellt pågår en kyrkobyggnadsinventering som genomförs av Göteborgs kyrkoförvaltning. I denna beskrivs kyrkan mer ingående. Vidare har en översiktlig inventering av kyrkogårdarnas fält och deras karaktär utförts. Syftet var att på ett tidigt stadium urskilja förekommande formdetaljer utan att det skulle vara alltför tidskrävande. Denna metod kallas *kvartersinventering* och samlar in uppgifter om fältens form, struktur och karaktär. Kvartersinventeringen kompletteras av en *selektiv gravinventering*, där enstaka unika, gamla eller representativa gravvårdar väljs ut för grundligare dokumentation.

Beträffande inventeringen av varje enskild gravvård, har inga typer av dekorativ plantering nämnts utom i de fall där planteringen bedöms vara av äldre slag, t ex buxbom eller sedum.

Kvartersinventering - metodbeskrivning

Kvartersinventeringen av Säve och Rödbo kyrkogårdar har inneburit en översiktlig registrering av samtliga fält på kyrkogårdarna. Varje fält har inventerats var för sig och

beskrivits under fältarbetets gång på en blankett (*se bilaga II*). Inventeringen har utformats för att ge möjlighet att angripa ett mycket stort antal gravfält av varierande ålder och karaktär. För att informationen som samlas in ska vara tillräcklig, relevant och möjlig att på ett enkelt sätt tolka i framtiden, krävs en strukturerad beskrivning av fältets egenskaper och speciella karaktär. Vid denna inventering ansågs följande egenskaper vara av vikt vid beskrivningen: omgivning, omgärdning, ingångar, vegetation, planform, gångsystem, nutida prägel, gravvårdstyper, material, byggnader och eventuella forn-lämningar.

Vid beskrivningen av fältens omgärdning och gångsystem samlas information om fältets gränser och inre struktur. Beskrivningen av vegetationen ger information om vilka träd- och busksorter som förekommer. Genom att beskriva de gravvårdstyper som förekommer inom fältet kan det sättas in i ett tidsmässigt sammanhang. Gravvårdarnas ålder och arkitektoniska utformning ger kunskap om hur fältet anlagts och förnyats. För att beskriva fältets värde på ett tidigt stadium och ge en möjlighet att sätta det i relation till andra gravfält, görs till sist en helhetsbedömning av fältets kulturhistoriska värde.

När inventeringen på kyrkogården är avslutad, redovisas varje fält i pärmar med en gravkarta över fältet, en inventeringsblankett, samt fotografier. Originalmaterialet förvaras på Göteborgs Stadsmuseum.

Selektiv gravinventering - metodbeskrivning

Efter kvartersinventeringen av alla fält på kyrkogårdarna gjordes ett urval av gravvårdar som skulle ingå i den selektiva gravinventeringen. För Säves kyrkogård beslöts att alla gravvårdar före 1890 skulle registreras enskilt. Det motiverades av att antalet gravvårdar från tiden fram till dess var förhållandevis få. Dessutom har följande kriterier varit avgörande för enskild registrering:

- alla gravvårdar med järndetaljer
- gravvårdar med speciell konstnärlig utformning
- gravvårdar med tidstypisk utformning
- gravplatser med buxbomshäck eller sedumtäckt yta
- gravplatser av person- eller stadshistoriskt intresse

Selektiv gravinventering innebär i detta fall en dokumentation med beskrivning enligt inventeringsblankett (*se bilaga III*) samt skiss och fotografering. Originalmaterialet förvaras vid Göteborgs Stadsmuseum.

Fotografering

Kyrkogården som helhet har dokumenterats i översiktsbilder av gångstråk, vegetation, karaktär m m, samt detaljfotografier av bl a omgärdning, entréer och bebyggelse för att illustrera beskrivningen. Varje fält har fotograferats översiktligt i anslutning till kvartersinventeringen för att gestalta fältets karaktärsdrag.

Varje selektiv gravinventeringsblankett har kompletterats med ett eller flera fotografier.

Fotograferingen har utförts med svartvit film. Varje fotokopia har ett negativnummer och är monterad i anslutning till respektive inventeringsblankett. Negativen förvaras på Göteborgs Stadsmuseum.

Blanketter

I arbetet med inventeringen av Säve och Rödbo kyrkogårdar har tre olika blanketter använts och dessa beskrivs nedan.

1. "Kulturhistorisk inventering av kyrkogårdar", behandlar kyrkogården som helhet. Blanketten innehåller uppgifter om anläggningsår, utvidgningar, förändringar och byggnader, samt en beskrivning, där uppgifter om omgärdning, vegetation, gångsystem och nutida prägel ingår. Den innehåller även en kulturhistorisk bedömning av kyrkogården. (*se bilaga I*).
2. "Kulturhistorisk inventering av kyrkogårdar - Kvartersinventering" är skapad för att ge möjlighet att beskriva ett fälts egenskaper översiktligt i fält. På blanketten antecknas under rubriken "Beskrivning" fältets omgivning samt eventuell omgärdning och ingångar till fältet. Vegetation t ex i form av allé eller häckar beskrivs. Under rubrikerna "Nutida prägel" och "Gravvårdstyper" beskrivs fältets karakteristik och gravvårdstyperna inom fältet. Därefter, under rubriken "Genomgående material" beskrivs gravvårdarnas material. Blanketten innehåller också utrymme för beskrivning av eventuella byggnader och fornlämningar. Till sist utförs en första kulturhistorisk bedömning som ligger som underlag för bevarandeprogrammets utformning. (*se bilaga II*)
3. "Kulturhistorisk inventering av kyrkogårdar - Gravanordningar", är mer detaljerad än ovan beskrivna blanketter. Den innehåller information om varje enskild gravplats och ger uppgifter om gravplatsens omgärdning och yta, om gravvårdarna är liggande eller stående samt vilket material de är gjorda av. Dessa uppgifter följs av en beskrivning av gravplatsen och gravvården, där inskriptionen beskrivs. Skador som finns på gravvård och stenram redovisas. Varje blankett har försetts med skisser av gravplatsen, gjorda i fält. Blanketten har också utrymme för en kulturhistorisk bedömning som ska fungera som riktlinje inför eventuella kommande förändringar av gravplatsen. (*se bilaga III*).

Arkiv

Inventeringen föregicks av arkivsökning. Följande arkiv har använts:

- Antikvariskt Topografiskt Arkiv (ATA) i Stockholm
- Landsarkivet i Göteborg
- Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län, Kulturmiljöenhetens arkiv
- Stadsarkivet i Göteborg
- Göteborgs Stadsmuseums arkiv
- Göteborgs Stadsmuseum, Enheten för natur- och kulturvårds arkiv.
- Göteborgs kyrkoförvaltnings arkiv
- Göteborgs kyrkogårdsförvaltning
- Säve församlings arkiv

Litteratur

”Kyrkogårdens gröna kulturarv” utgiven av Institutionen för landskapsplanering vid Sveriges Lantbruksuniversitet, 1992 av bl a Bucht har varit till stor hjälp för förståelsen av kyrkogårdens vegetationshistoria. Boken behandlar kyrkogårdens vegetation ur ett kulturhistoriskt perspektiv. Kapitlet ”Från beteshage till trädgård - kyrkogårdens historia” av Kjell Lundqvist redogör på ett tydligt och intressant sätt för den tämligen utforskade historiken som rör vegetation på våra kyrkogårdar genom tiderna.

Bland den litteratur som behandlar kyrkogårdar ur ett kulturhistoriskt perspektiv kan ”Kyrkogårdskonst” från 1919 av Ambrosiani och Wadsjö nämnas. ”Kyrkogårdens form och miljö” tar upp aktuella planeringsfrågor och är utgiven av Boverket, Riksantikvarieämbetet och Svenska kyrkans Kyrkogårdsdelegation. Vidare har tidigare inventeringar av kyrkogårdar i bl a Jönköpings och Älvsborgs län studerats. Tidskriften ”Kulturmiljövård” nr 6 1989 var ett temanummer kring kulturhistoriska kyrkogårdsfrågor som varit till hjälp vid tecknandet av den generella historiken.

För tecknandet av Säve sockens historia har kommunboken ”Säve jordbruksbygd blir stadslandskap” varit grundläggande. Beskrivningen av Säve kyrka bygger huvudsakligen på den historik som sammanställts av Gardell och Roosval i Sveriges kyrkor. Säve kyrka har även varit studieobjekt vid en delkurs på bebyggelsantikvarisk linje vid Göteborgs universitet. Kyrkostudierna har resulterat i rapporter från 1985/86 respektive 1992.

Rödbo socken har behandlats framförallt i boken ”Rödbo-socknen vid älvarna” samt i sockenboken ”Rödbo”, utgiven 1990. I skriften Bohusläns kyrkor ges en kortfattad historik av kyrkan och begravningsplatsen. Rödbo kyrka har haft funktion som kapell fram till år 1974.

I ett antal tidningsartiklar behandlas Säve kyrka och kyrkogård ur olika perspektiv. Dessa artiklar har varit till nytta för att teckna en bild av kyrkan vid olika tidpunkter.

Tidigare undersökningar

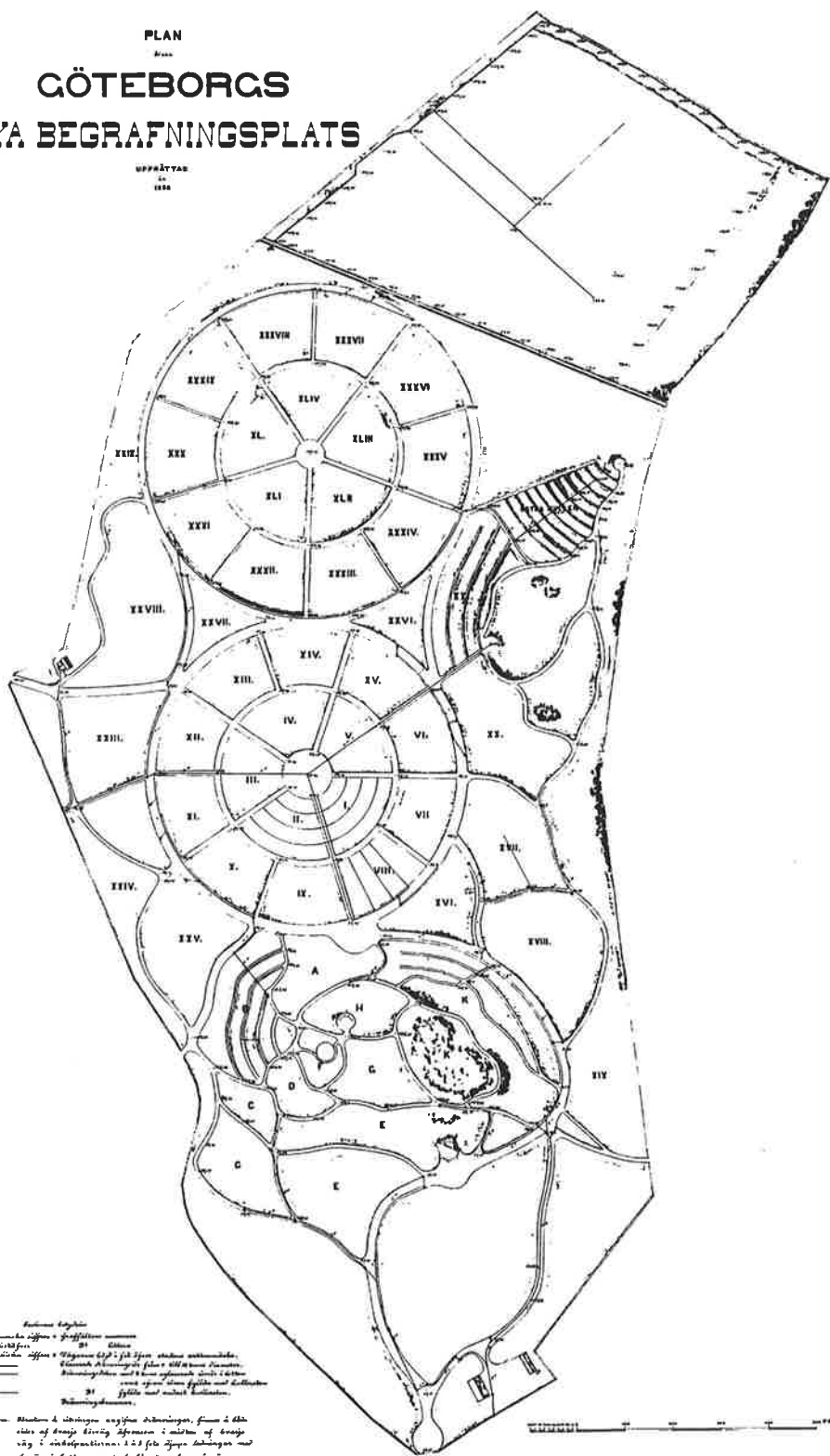
I början av 1980-talet gjordes en översiktlig inventering av Säve och Rödbo kyrkogårdar. Den ingick i forskningsprojektet "Begravningsplatskulturen i Göteborgs och Bohus län - en kartläggning". Projektet genomfördes under 1979-1981 av ABAKO Arkitektkontor AB, med stöd från Statens råd för byggnadsforskning. Inventeringen innehåller en kortfattad beskrivning av begravningsstraditioner och religiositet i Västsverige, samt praktisk information om kyrkogårdarna. Därefter en översiktlig beskrivning av kyrkogårdarna med tillhörande gravkartor där träd och annan vegetation är markerade, samt fotokartor med tillhörande fotoprotokoll. Delar av originalmaterialet finns idag på Länsstyrelsens kulturmiljöenhet, KME, i Göteborg.

PLAN

Mean

GÖTEBORGS NYA BEGRAFNINGSPLATS

UPPÅTTAS
4
1955

[illegible]

Östra kyrkogården i Göteborg är ett exempel på den uppmjukning av de strikta kyrkogårdsidealerna som skedde i slutet av 1800-talet. Plan över Östra kyrkogården i Göteborg upprättad 1888. (Kyrkoförvaltningens arkiv)

Historisk översikt beträffande begravningskicket i Sverige

Kyrkogårdar

Det kristna begravningskicket samt kyrkogårdarnas uppkomst och utseende har under historiens gång förändrats. Faktorer som påverkat kyrkogårdarnas utveckling har bl a varit hälso- och hygienaspekter, myndighetsförfordningar, lokala traditioner, kyrkans lära, trädgårdsideal och ekonomi.¹

Det är under tidig medeltid som våra första kristna begravningsplatser anläggs i Sverige. Kring de medeltida kyrkorna anlades vanligtvis en liten kyrkogård som delades in efter byarna i socknen.² Denna tradition har levt kvar in i modern tid, i form av familjegravar.³ De första kyrkorna var ibland befästa och sedan det behovet försvann har traditionen levt kvar i en liknande form, nämligen kyrkogårdsmuren och entrén.⁴ På äldre kyrkogårdar fanns vanligen flera entréer. Dessa kunde benämnas efter sin traditionella användning; ”likporten”, ”prästgårdsgrinden”, etc.

På kyrkogårdarna har genom tiderna olika slags byggnader förekommit. Klockstaplar placerades om möjligt på en kulle bredvid kyrkan för att ljudet skulle nå så långt som möjligt. Lokala variationer i utseende och material utvecklades. Det var vanligt att under medeltiden och tiden därefter uppföra en sk tiondelada, eftersom kyrkan fick tionden av böndernas spannmål, som behövde förvaras. Byggnaderna var inte speciellt påkostade och uppfördes i lokala byggnadsmaterial såsom t ex tegel eller i de skogsrika trakterna i Sverige, av timmer. Med föreställningen om en individuell uppståndelse var det nödvändigt att uppsamla och tillvarata de ben som vid nya grävningar kom i dagen på kyrkogården. Till detta ändamål uppfördes benhus, vilka har störst utbredning i de södra delarna av Skandinavien.

Kyrkogården fungerade under lång tid både som område för kyrkliga ceremonier och som samlingsplats för handel. Det var vanligt att kungligheter och högadel begravdes inne i kyrkobyggnaderna.⁵ Under senmedeltiden fick även lågadeln samt kyrkans välgörare möjlighet till gravplats i kyrkorna. Övriga församlingsbor begravdes på kyrkogården. De gravsattes i sk varv, dvs mycket tätt, där den enskilda gravplatsen markerades med en kulle eller ett träkors.

Den medeltida kyrkogården var endast gräsbevuxen och utan några planteringar. I vissa fall förekom det en trädkrans runt kyrkogården. Det var genom de medeltida klostren som trädgårdskonsten i Sverige utvecklades. Klostren introducerade växter, exempelvis buxbom och påverkade genom sina trädgårdar med stor sannolikhet växtvalet på de omkringliggande kyrkogårdarna. Efter reformationen influerade de lokala herrgårdarnas planteringar våra kyrkogårdar.

¹ Bucht s. 12

² Wadsjö/Ambrosiani s. 11-21

³ Ibid s. 45

⁴ Ibid s. 11-21

⁵ Bucht s. 12-18, 100

På 1600-talets kyrkogårdar rådde ännu i stort sett medeltida förhållanden. Kyrkorummet utgjorde fortfarande platsen för de förnämas gravar. Under denna tid betade djuren på kyrkogårdarna. Det ingick i klockarens löneförmåner att få gräsbete för kreatur (detta privilegium fanns kvar till 1819). Redan 1554 sände Gustav Vasa ut ett förmaningsbrev i Sverige. Däri stagades att gravplatserna inte fick förorenas av djur och att gravarna skulle hållas och bevaras på ett kristligt sätt. Brevet fick ingen större genomslagskraft, troligen mycket på grund av att klockarprivilegierna fortfarande levde kvar. Under 1600-talets slut övertog staten kyrkans plikter och rättigheter som en följd av reformationen.

Trettioåriga kriget medförde internationella kontakter med Tyskland och sedan Frankrike, som kom att influera den svenska trädgårdskonsten och även de svenska kyrkogårdarna.⁶ I slotts- och herrgårdsparken började under 1600-talet alléer av inhemska träd att planteras, och under senbarocken introducerades den idag i parker och på kyrkogårdar så vanliga parklinden.⁷ Många av de vanligaste växtmaterialen på kyrkogårdarna såsom bok, idegran, liguster och måbär växer naturligt i stora delar av Europa. De kom senare att bli populära inslag på godsens parkanläggningar och spreds vidare till kyrkogårdarnas planteringar. Mot slutet av 1600-talet planterades lindar på jämnt avstånd runt hela kyrkogården.⁸

Fram till 1783 var det fortfarande vanligt med begravingar inne i själva kyrkobyggnaden, men upplysningens idéer resulterade det året i en kunglig förordning som förbjöd fortsatt försäljning av gravar inne i kyrkorna.⁹ Hygien hade blivit viktigare än tidigare och kyrkornas ohygieniska miljö skulle förändras. På 1790-talet skedde en stor befolkningsökning vilket ställde större krav på begravningsplatser än tidigare. För att undvika alltför ohälsosamma miljöer i stadens centrum, blev det allt vanligare att anlägga nya kyrkogårdar utanför staden. Redan tidigare hade man anlagt sådana kyrkogårdar, men dessa var oftast avsedda för farsotsoffer eller fattiga.

Under 1800-talet fick kyrkogårdskonsten ett genombrott. Gustav IV Adolf genomdrev en författning 1805 som krävde ritningar för uppförandet av nya kyrkogårdar med rekommendation om trädplantering och striktare planer. År 1815 beslöt den svenska riksdagen att begravingar på kyrkogårdar i städer eller byar måste upphöra. Istället skulle nya begravningsplatser anläggas utanför städerna och byarna. Efter 1815 utvecklades kyrkogårdarna till arkitektoniska enheter. Gångar, plansystem och kvartersindelning efter symmetriska mönster blev allt mer vanligt. De nya kyrkogårdarna anlades i regel med alléer och regelbundna gravkvarter. Trädbeståndet skulle skänka begravningsplatsen en parkkaraktär, men även rena mark och luft. Den franska barockparken, även kallad fransk formträdgård, var med sin strikt symmetriska planläggning och formklippta vegetation, ofta en förebild för de nyanlagda kyrkogårdarna.¹⁰

Flertalet kyrkogårdar försågs med bisättningskapell.¹¹ Kyrkogårdarnas mest framträdande platser såldes som familjegravar till det övre samhällsskiktet. Gravkonsten

⁶ Bucht s. 18

⁷ Ibid s. 19-20, 100

⁸ Wadsjö/Ambrosiani s. 47

⁹ Bucht s. 20-28

¹⁰ Svalin s. 10

¹¹ Bucht s. 28

utvecklades alltmer, innehållande olika konststilar, stenhuggartraditioner och järnindustrins gjutna kors, kedjor och staket, men fortfarande under första hälften av 1800-talet begravdes stora delar av allmänheten i varv med gravkullar och/eller träkors.

Den s k kyrkogårdsparken utvecklades och mot slutet av 1800-talet mjukades de stränga franska idealen upp genom influenser ifrån England.¹² Parker och kyrkogårdar anlades och formades med oregelbundet slingrande stråk, prunkande grönska och friare planteringar. Vid sekelskiftet utvecklades parallellt med kyrkogårdsparken också skogskyrkogården.¹³ Den var i första hand influerad från Tysklands parkkyrkogårdar och antog en än mer fri och oregelbunden karaktär.

1900-talets början kan kännetecknas av en utveckling av det sena 1800-talets kyrkogårdstyp. Det är först vid mellankrigstiden som en mer industriell tillverkning slår igenom när det gäller gravvårdar av sten. Efterkrigstiden kännetecknas av en accelererad massproduktion av gravvårdar och strängare utformningsbestämmelser som bl a har lett till att den variationsrikedom som tidigare var vanlig till stora delar försvunnit.

Gravvårdstyper¹⁴

(1) De tidigaste kristna gravmonumenten som återfinns på svenska kyrkogårdar är s k tumbor i kalksten. Formen kan härledas tillbaka till medeltiden då tumbor i olika utformning, ofta med gavlar högre än hällen, började förekomma. Typen har levt kvar ända in på 1800-talet med en nedgång under den period då gravsättning inne i kyrkorna var vanligt bland högre stånd. Formen togs upp igen på 1600-talet med rikt ornamenterade hällar. De yngre tumborna av detta slag är mer sparsamt dekorerade än de äldre, ofta endast med en lågerhuggen fris runt den något förhöjda inskriptionsytan.¹⁵

(2) Parallellt med hällar har gravkullar och trävårdar förekommit. På den s k dödsbrädan, lades den döde för att bäras till kyrkogården. Från början, innan likkistor började användas, begravdes den döde på brädan. Under 1600-talet började dödsbrädorna att ställas upp på kyrkogården, ofta på den dödes grav. Den dödes initialer ristades eller målades på brädan för att så småningom komma att innefatta hela namnet, dödsår och ibland bibelspråk eller annan dekoration. Även enkla träkors har förekommit på gravplatserna. På grund av den korta beständighet som trä har, finns ytterst få trävårdar kvar i Sverige som helhet. Ritningar och fotografier visar dock dödsbrädornas utsmyckning och form under tidigt 1800-tal.¹⁶

¹² Svalin s. 10

¹³ Bucht s. 26-34

¹⁴ Siffrorna i texten hänvisar till illustrationen på s. 12

¹⁵ Wadsjö/Ambrosiani s. 72

¹⁶ Ibid s. 30 ff

Exempel på gravvårdar från olika tidsperioder hämtade från Göteborgs kyrkogårdar. Siffrorna i anslutning till gravvårdarna hänvisar till avsnittet "Gravvårdstyper".

Fram till mitten av 1800-talet tillverkade stenhuggarna i Sverige hantverksmässigt det relativt lilla antalet gravvårdar som behövdes, då det stora antalet vårdar var av trä.¹⁷ (3) Stenvårdarna från denna tidsperiod påminner i sin utformning till stor del om trävårdarna. Exempel på denna gravvårdstyp, utgörs av stående, sparsamt dekorerade och ofta tunna gravvårdar av röd eller grå kalksten.¹⁸

Från 1850-talet fram till 1890-talet växte stenindustrin i Sverige och en stor variationsrikedom beträffande gravvårdstyper och material utvecklades. Maskinell tillverkning av gravvårdar blev vanligt förekommande och kataloger över gravvårdstyper började ges ut under denna period.¹⁹

(4) Exempel på gravvårdar från perioden är marmorkors på postament av granit eller sandsten, samt obearbetade stenar med infälld marmorplatta. (5) Den obeliskformade gravvården på massiv sockel var en vanlig typ. Formen var förknippad med status, vilket uttrycktes genom att ju högre gravstenen utformades, desto "finare" var personen.²⁰ Stenarna omgärdades ofta av en stenram, såväl med som utan järnstaket. (6) Ytterligare vanliga gravvårdar från denna tid är låga eller höga stående vårdar i granit med grovhuggna sidor och slät, blankpolerad framsida.

I samband med att gravkonsten på kyrkogårdarna utvecklades kom även planteringar i anslutning till gravanordningen. Buxbomhäckar runt gravplatserna var länge en vanlig företeelse på kyrkogården. Dessutom kläddes ofta gravkullarna av sedumarter.

(7) Under 1800-talets andra hälft blev gjutjärn ett mycket populärt material. En vanlig typ i detta sammanhang är gravvårdar i form av ett järnstaket på sten- eller järnram. På ena sidan hängdes en inskriptionsplatta. Inskriptionsplattan kunde föreställa en pergamentsrulle, eller var enklare utformad i rektangulär form. Gjutjärnsstaket på sten- eller järnram förekom också i kombination med en stående hög sten av granit. Staketen varierade i höjd och utformning. (8) Gjutjärnsvårdar som skiljer sig från de ovan beskrivna var järnkors och ett fåtal ovanliga järnvårdar av annan typ t ex hela hållar eller kistor. Det fanns både järnkors med enklare dekoration och sådana med en mycket välgjord dekorativ yta. Samtidigt med järnstaketen har även trästaket förekommit.²¹ Gjutjärnsvårdarna var i allmänhet målade svarta, i vissa fall med förgylld inskription och/eller försilvrade detaljer, men även grå och grön färg förekom. Gravvårdar av trä och järn förekommer knappast efter 1920-talet.

Efter sekelskiftet 1900 var fortfarande de höga, svarta och polerade obeliskerna med avfasad avslutning en vanlig gravvårdstyp. Sida vid sida stod även mycket höga gravstenar med grovhuggna sidor och polerade inskriptionsytor. (9) På 1910-talet började en ny typ att dominera gravkonsten. De var lägre, kraftigare och bredare än sekelskiftesstenarna. Vanligtvis hade de en slät eller grovhuggen stående sten bearbetad till en enhet med stenramen. Vanliga dekorationer är stenkulor, urnor för blommor, formgivna, ofta avfasade eller rundade stenramar m m.

¹⁷ Stämberg s. 15

¹⁸ Wadsjö/Ambrosiani s. 63

¹⁹ Stämberg s. 15

²⁰ Wadsjö/Ambrosiani s. 67

²¹ Lindgren

I Sverige började utvecklingen inom gravkonsten att få en förändrad inriktning i början av 1920-talet.²² År 1919 kom boken "Kyrkogårdskonst" av kulturhistorikerna Wadsjö och Ambrosiani, med en kritisk syn på gravkonstens utveckling från sent 1800-tal fram till 1920-talet. Samfundet för Hembygdsvård ordnade år 1928 en utställning med gravvårdar, ritade av den tidens mest framstående arkitekter. I samband med utställningen gavs boken "Gravkonst" ut, med förslag och anvisningar för kyrkogårdar och vårdars utformning. Även på Stockholmsutställningen 1930 fanns en separat avdelning med gravstenar i funktionalistisk stil. Debatten var livlig. Gravstensformerna blev renare, både i materialbearbetning och utformning. Enklare typsnitt och lägre höjdmått blev en av följderna.

(10) Den nya typen representeras av ett striktare formspråk med klassicerande prägel. Formspråket är enkelt och ytorna släta. De stående gravvårdarna är ofta kvadratiske eller rektangulära. Viss stenhuggarkonst förekommer i form av bladrankor, facklor, urnor och andra klassicerande symboler.

(11) Efter andra världskriget utvecklades en ny gravvårdstyp.²³ Den karakteriseras av låga breda gravvårdar, vanligtvis i granit och med enkla relativt smäckra stenramar av samma material. Genom restriktioner beträffande nyproducerade gravvårdars höjdmått från kyrkogårdsförvaltarnas sida, kom gravvårdskatalogerna från denna tidsperiod att fyllas av varianter på den låga, breda gravvårdstypen. Detta resulterade i sin tur i att de flesta gravstenar som uppfördes under efterkrigstiden fick en likriktad utformning. Antalet urngravar ökade och gravstenarna minskade i storlek. En annan orsak till gravstenarnas homogena utseende var att stenindustrin fick det svårt efter kriget och utrymmet för konstnärlig utveckling begränsades kraftigt.

Gravvårdarna från perioden 1955-60 liknar gravvårdarna från den föregående tidsperioden på många sätt, men 1960-70-talsstenarna har en mer förenklad form och typografi. Gravvårdarna är i de allra flesta fall utförda av granit i alla färger, polerade eller ej och eventuellt med någon mindre symbol eller bild som utsmyckning. Under 1970-talet anlades även urnfält.

(13) De gravvårdar som representerar 1980- och 1990-talen visar en mer varierad utformning av gravvårderna än tidigare efterkrigsdecennier. Ett rikare och personligare formspråk blir allt vanligare. De tidigare strikta reglementen under perioden 1950-1970 för utformningen av gravstenar, har mjukats upp och ger därmed utrymme för mer personlig utformning av vårdarna. Denna möjlighet är dock dåligt utnyttjad.

²² Stämberg s. 15

²³ Stämberg s. 17

Historik - Säve kyrkogård

Säve socken

Hisingen var ursprungligen uppdelad i flera öar då havsytan stod högre än idag. En av havets genomskärningar följde den dalgång där Kvillebäcken idag rinner fram. När vattenlinjen drog sig tillbaka i samband med landhöjningen, kom därför denna dalgång att stiga ur havet som ett bördigt område. Det var här som Hisingens jordar först kom att brukas. Arkeologiska fynd och antalet by- och gårdsnamn visar på tidigare förhållanden.²⁴

Den första uppgiften om Säve församling finns i en skifteshandling, daterad Oslo den 2 augusti 1354 utfärdad av ärkebiskop Olof i Nidaros (senare Olof den helige), som omnämner några gårdar ”i Hising i Siaffuar sokn”. Siaffuar eller Sioffuar är alltså socknens äldsta bevarade namnform.²⁵ Enskilda byars och gårdars namn började framträda vid denna tid och man kan få en uppfattning om deras relativa storlek.²⁶ En viktig källa som berättar om by- och gårdsförhållandena i Säve under 1300-talet är Biskop Eysteins jordebok från 1388. I denna finns en förteckning över den norska kyrkans egendomar. Kyrkan, inklusive prästgården i Säve socken, uppges vid denna tid äga 6 markbol och ½ örtugsbol samt därtill ½ pund, 12 ½ mål och 9 skäppor utsäde plus 4 åkrar och en äng.²⁷ Säve socken framstår vid denna tid, i jämförelse med Tuve, som huvudbygd. I Säve är gravar och gravfält rikligare förekommande och antalet by- eller gårdsnamn med äldre ursprung är också fler.²⁸

Under 1500-talet framstod Säve med sina 89 gårdar som den största av Hisingens socknar, vilket framgår av jordeböckerna från denna tid då Säve socken omfattade hela norra Hisingen. En ny gränsdragning för socknen gjordes någon gång mellan 1300- och 1500-talen vilket medförde en minskad areal.²⁹ Enligt Carl Gripenhielms karta över Bohuslän från 1690 framträdde en huvudväg, motsvarande ”gamla Kungälvsvägen”, samt två mindre vägsträckningar. På samma karta finns också två mjölkvarnar markerade inom socknen.³⁰

Storleken på byarna i Säve varierade från ett par enstaka gårdar, som i Göpås och Trädet, till stora byar på över tio gårdar, som Gunnesby och Öxnäs.

De västligaste byarna i Säve har präglats av närheten till Nordre älv, som har haft stor betydelse som fiskevatten och kommunikationsled. Under sillperioden i början av 1800-

²⁴ Säve s. 162

²⁵ Rhedin s. 134

²⁶ Säve s. 168

²⁷ Säve s. 172. I de äldre jordägningsmåttens motsvarar bol en gård. Mål var ett rymdmått för säd. Senare övergick man till att räkna mer geometriskt.

²⁸ Sve s. 163

²⁹ Säve s. 193 o 174

³⁰ Säve s. 191

Carl Gripenhielms karta över Hisingen från 1690. (Säve s 189)

talet fanns det sillsalterier ända uppe vid Skålvisered.³¹ Den största och ekonomiskt mest betydelsefulla av sillperioderna var den som inföll mellan åren 1747 och 1809. Detta kan förklaras av att Kungälv 1762 återfick sina stapelrättigheter och därmed tillåtelse att exportera sill.³²

I domboken från 1763 omnämndes storskiftet som vid denna tid genomfördes i Askesby och Högen. Några år senare fastställdes den nya kartan över skiftets följder i Skålvisered.³³

Kyrkbyn verkar inte ha varit någon medelpunkt för kommunen på 1800-talet annat än i religiös mening. Byn var inte särskilt stor och kyrkan var den enda offentliga byggnaden då prästgården låg i Trollered.³⁴

Bärby väster om kyrkbyn fick betydelse genom sitt centrala läge i socknen vid korsningen av vägarna till Göteborg, Kungälv och Torslanda. Här fanns häradshövdingens säte och tingshuset, socknens folkskola, gästgiveri och lanthandel.

Enligt ett sockenprotokoll fanns det i Säve år 1859 68 ¼ mantal inom socknen och 207 självständiga hemmansbruk. Den odlade jorden beräknades till 2 713 tunnland. 62 personer underhölls av fattigvården.³⁵ Öxnäs är den enda byn i Säve som inte splittrades i samband med laga skiftet.³⁶

Järnvägen mellan Göteborg och Uddevalla drogs genom Säve 1905. 1963 beslutades om gemensam generalpanelläggning för Göteborg och Hisingskommunerna. Göteborg hade tidigare förvärvat stora områden i Angered och Bergum för storskaligt bostadsbyggande. I regionplanen angavs att om F 9 kunde flyttas fanns förutsättningar för anläggandet av ett nytt samhälle, Sävestaden med utrymme för cirka 40 000 boende. Säve var kraftigt stört av flygbuller vilket fick till följd att stationssamhället inte kunde byggas ut med bostadsområden enligt intentioner i regionplanen.³⁷ Länsstyrelsen fastställde senare endast delar av det planområde som tidigare hade upprättats över Säves stationssamhälle. Endast 25 envånings vinkelhus kom att uppföras i närheten av stationen.

Säve församling

Efter reformationen utgjorde hela norska Hisingen ett prästgäll. Senare skedde en uppdelning i två pastorat: Björlanda-Säve-Backa respektive Torslanda-Öckerö. Björlanda synes till en början varit moderförsamling i det förra pastoratet. När Säve blev moderförsamling finns ingen uppgift om.³⁸ Säve pastorat utgjorde prebende åt förste teologie lektorn vid Göteborgs gymnasium 1692-1861. Säve församling

³¹ Säve s. 76

³² Elling s. 28

³³ Säve s. 64

³⁴ Säve s. 75

³⁵ Jonsson O s.3

³⁶ Säve s.180

³⁷ Säve s. 97

³⁸ Säve s. 43

Säve kyrka med den äldre kyrkogården och söder om kyrkan. Framför kyrkporten finns ett järnstaket med grindar uppfört 1880. Detta nedrevs 1934 och ersattes med de grindar som idag finns på platsen. Bilden är utan årtal, men är sannolikt från 1900-talets början. (GSM bildarkiv)

omfattade fram till 1600-talet även det område som nu utgörs av Rödbo socken.³⁹ Backa skildes från pastoratet 1928. Samtidigt förenades Torslanda med Säve och Björlanda till ett pastorat.⁴⁰

År 1967 genomfördes en större kommunsammanslagning då flera församlingar, bl a Säve, uppgick i Göteborgs kyrkliga samfällighet.⁴¹

Säve kyrka

En notis i Biskop Eysteins jordebok från 1388 anger att kyrkan i Säve var invigd åt S:t Olof "*Sancti Olavi dedicacio jn crastino omnium sanctorum die sancti Machuti*".⁴² Kyrkan invigdes den 2 november, året är okänt. Kyrkan kom sålunda att helgas åt helgonkungen Olof Haraldsson.⁴³ Enligt en annan teori är kyrkan uppkallad efter en källa helgad åt S:t Olof som upprinner ur ett berg vid Böneröd nära kyrkan.⁴⁴ St Olofs källor finns omtalade från flera olika platser i Bohuslän. Säve kyrka har idag karaktären av en 1700-talskyrka, men har medeltida ursprung. Kyrkan har daterats till 1200-talet utifrån dopfunten som genom jämförelser med liknande dopfuntar antas vara från ca 1230-1250. Kyrkan var ursprungligen en tornlös, enskeppig gråstenskyrka av rektangulär plan med lågt och smalt kor.⁴⁵

Före tornets uppförande fanns en klockstapel vars byggnadsår uppges vara 1728. Klockstapeln betraktades som förfallen 1742. En ved- och kolbod uppfördes 1885.⁴⁶

Inom 1700-talskyrkan är långhuset till ungefär två tredjedelar medeltida. År 1728 hade det då ännu inte förlängda långhuset två fönster i söder. Koret nedrevs 1729 och kyrkan förlängdes i öster. Murmästare Pihl anlätades för reparation och ombyggnad av kyrkomurarna. Koret fick då den för 1700-talet kännetecknande tresidiga avslutningen.⁴⁷ 1730 inlades trägolv och 1736 omtalas stengolv. Tornets nedre del utgörs av vapenhuset som byggdes 1746. Ankarsluten på fasaden ovan entréporten anger detta årtal. Först år 1750 beslöt sockenstämman att fullborda byggandet av tornet. Vindflöjeln på tornets spets anger årtalet.

Det äldre takvalvet försågs 1704 med målningar föreställande bibliska historier utförda av mästare Christian von Schönfeldt. Schönfeldt fick i uppgift att: "*måhla heela Taket i kyrckian uthi åtta fördellning:r af dee der till uthsedde Bibliske Historier med fullkommel, beläte och wed hängiande zierlige Måhlningar, och dett alt medh fyra fergier, som han Mester Schönfeldt siälf förskaffa och släppa till*" Det 1734 byggda

³⁹ Sveriges kyrkor s.4

⁴⁰ Ibid

⁴¹ K-nytt nr 4/95

⁴² Sveriges kyrkor s.4

⁴³ ATA, handlingar

⁴⁴ Säve s. 43

⁴⁵ Rhedin s. 134

⁴⁶ Sveriges kyrkor s.7

⁴⁷ Rhedin s. 134

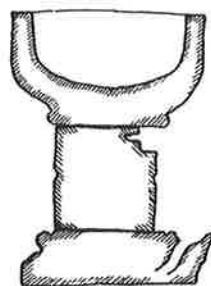

Fig. 3. Genomsärning av dopfunten. Uppmätt av A. Funkquist 1928, kompletterad av S. Boethius 1941. Skala 1:20.
Schnitt des Taufsteines. Section of the baptismal font.

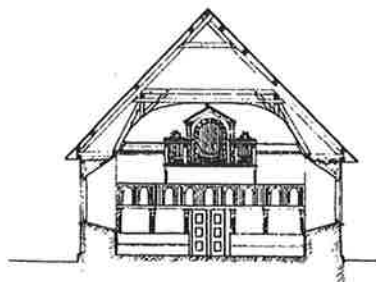

Fig. 4. Tvärsnitt mot v. Uppmätt av A. Funkquist 1928, kompletterad av S. Boethius 1941. Skala 1:300.
Querschnitt gegen W. Cross section towards the W.

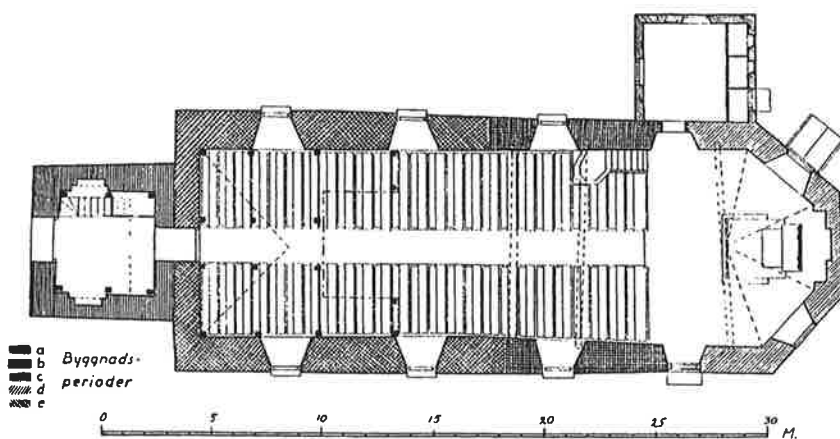

Fig. 5. Plan. Uppmätt av A. Funkquist 1928, kompletterad av S. Boethius 1941. Skala 1:300.
Grundriss. Plan.

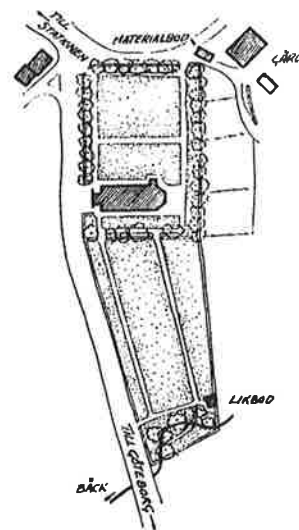

Fig. 2. Situationsplan. Uppmätt av S. Boethius 1941. Skala 1:3000.
Lageplan. Plan of situation.

valvet målades 1737 av mästern Johan Ross. Takmålningarna är indelade i gammaltestamentliga scener i söder respektive nytestamentliga på den norra delen.⁴⁸

Kyrkostämman beslöt år 1902 att torntakets täckning skulle bestå av zinkplåt i stället för den tidigare spåntäckningen. Koppartäckningen tillkom efter ett beslut 1933. Takkupor anordnades 1853 på norra och södra takfallet för att ge ljus åt läktaren som uppfördes i samband med uppsättningen av orgelverket som levererats av orgelbyggarfirman Söderling.⁴⁹

I samband med en renovering av kyrkan 1902 upptogs huvudingången i väster. Den nuvarande västportalen uppfördes i enlighet med ett förslag som upprättats av arkitekt Adrian Peterson samma år. Den södra ingången igenmurades sannolikt före år 1885. Två av korfönstren har glasmålningar från 1902 utförda av konstnären K R Callmander. Bänkarna ommålades 1904. Samma år upptogs ett fönster i nischen på den östra kormuren.⁵⁰

Sakristian tillbyggdes 1934. Ritningar upprättade 1897 av Adrian Peterson och Carl Crispin hade tidigare antagits av församlingen men aldrig kommit till utförande.

Centralvärme med varmluft infördes 1914 med varmluftskammare under korgolvet.

De två klockorna regleras automatiskt från bottenvåningen sedan slutet av 1960-talet. "Storklockan" omgjöts av en äldre klocka, omnämnd i inventarieförteckningen 1692, i Göteborg 1725 av klockgjutaren Olof Öhrn. "Lillklockan" gjöts av Wetterholtz år 1768 och omgjöts i Stockholm 1904. Storklockan har inskriptionen: *När du höra får mitt ljud komma och låfva Herran Gud: Jag Dig kallar till Guds kyrka att Du honom der skall dyrka. Hör Guds ord och göm det väl, likt väl då mår Din själ.* Lillklockan har följande inskription: *"Så sök Din Gud, då än mitt ljud Af Dig kan lifligt höras. Betänk en gång skall vid min sång Du ned i grafven föras".*⁵¹

Kyrkan renoverades 1984 enligt ritningar som upprättats av FFNS Arkitekter. De åtgärder som genomfördes utfördes huvudsakligen under läktaren, vapenhuset och sakristian. I kyrkorummet borttogs första bänken i bänkkvarteret i söder liksom bänkarna vid läktarens främre del mellan mittgång och pelare. Väggarna behandlades med sandspackel vilket avsåg att likna befintlig putsad muryta. I koret borttogs ett galler i golvet för den tidigare värmeanläggningen. Vapenhusets väggar justerades och målades. Sakristian utökades och nya gipsregelväggar uppfördes.⁵²

Säve kyrkogård

Kyrkogårdens äldsta del omges av en skalmur i gråsten, omlagd 1880-81. Tidigare fanns tre välvda stigluckor i trä utförda av murmästargesällen Anders Rothwall i Göteborg enligt kontrakt 1759. Kyrkogårdsportarna i Säve uppgavs i räkenskaper från

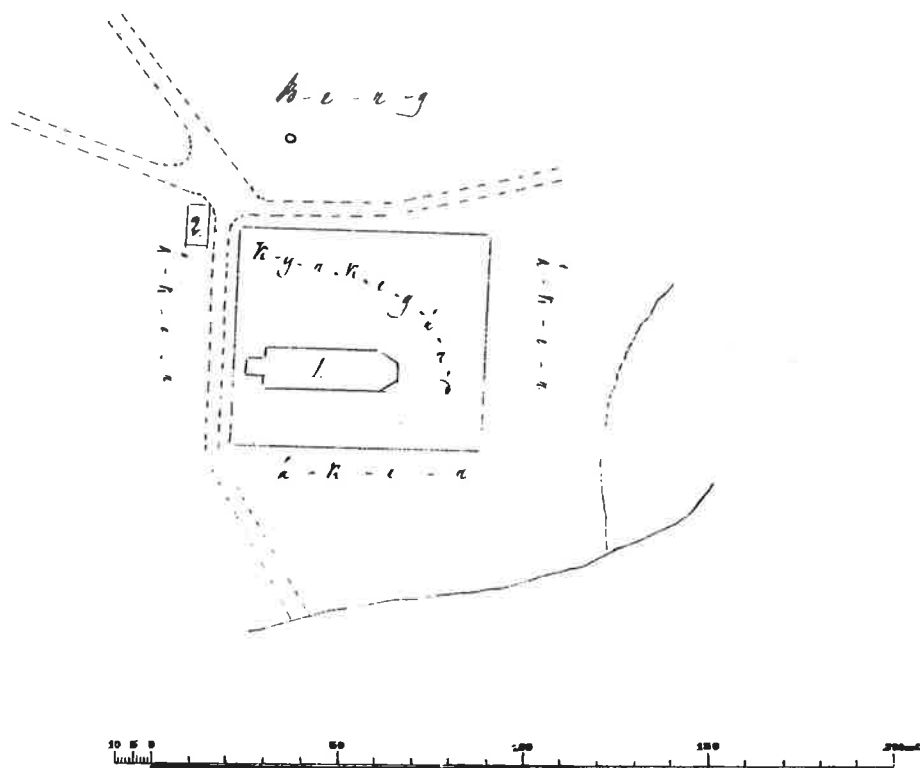
⁴⁸ Rhedin s. 139

⁴⁹ Rhedin s. 158

⁵⁰ Rhedin s. 137

⁵¹ Kjellman m fl s. 7

⁵² ATA, handlingar

Situationsplan över Säve kyrka och det f d kyrkstallet från år 1922. (Säve församlings arkiv)

samma år vara så förfallna att .." *de icke mer kunna vara tjenlige, och den ena alldeles måst nedtagas, och församlingens åstundan länge varit til att uppbugga dem ånyo af sten och hwälfde, hvarigenom de kunna bli decrable och anseeligare*"⁵³ Rothwall skulle "3:ne stycken kyrckjogårdsportar wid Säfwe kyrckja med sten upbygga och hwälfwa tre alner brede inwändigt med högd proportionerlig derefter, samt murarnas tjocklek förswarlig, och dem med takpannor täcka"⁵⁴ Stigluckornas placering framgår av en storskifteskarta för 1821 och en laga skifteskarta från 1830.⁵⁵ Stigluckan var förr en vanlig typ av ingång i kyrkogårdens hägnad. Vid utflyttning och omläggning av kyrkogårdsmuren, liksom i samband med kyrkogårdsutvidgningar under 1700- och 1800-talen, nedtogs ofta äldre ingångar.⁵⁶ I många fall ersattes stigluckan av grindstolpar och gjutjärnsgrindar. Först år 1849 kom det första paret järngrindar i bruk vilka sannolikt ersatte de tidigare stigluckorna.⁵⁷ Vid kyrkostämman 1880 beslöt man uppföra ett järnstaket med cementerad sockel och två nya järnportar. Norr om kyrkogården uppfördes en materialbod 1885.⁵⁸

På en kyrkostämma 1880 beslöts om en utvidgning av kyrkogården samt plantering och gravvårdars placering. Kyrkogården utvidgades i den östra delen och muren flyttades i samband med detta. En yta om 2 750 kvadratfot kunde då erhållas. Markägaren begärde 150 kronor i ersättning för den försålda ytan. Gravvårdarna skulle planeras efter ordnade linjer med början i kvarter 5 som var den nyanlagda delen. Därefter skulle man fortsätta

⁵³ Rhedin s 173

⁵⁴ Sveriges kyrkor s.6

⁵⁵ Sveriges kyrkor s.6

⁵⁶ Johansson s. 25

⁵⁷ Rhedin s. 174.

⁵⁸ Säve s. 49

i kvarter 3 och därefter i kvarter 4. Vidare beslutades ”att för främmande lik och sjelfspillingars begrafning skall upprättas och upplåtas 20 grafplatser å nyanlagda delens nordöstra hörn (6 qvarteret)”. Ingen begravning tilläts framför kyrkans korgavel.⁵⁹ I samband med kyrkogårdsmurens omläggning beslöt man också att ”hela kyrkogården skulle planeras fyllas och jämnas samt besås med passande gräsfrö; att så snart det skett alla gravar, som togs upp, borde läggas bredvid varandra och i ordnade rader, varvid början skulle göras i sydöstra hörnet; samt att de vårdade och och mer påkostade gravvårdarna, som redan fanns på kyrkogården blivit planerad få bli kvar på sina platser, även sedan kyrkogården blivit planerad, till dess att de nya gravraderna hunnit till dem då de skulle borttagas och kunde ställas vid kyrkogårdsmurarna...”⁶⁰

Ett kyrkstall uppfördes på 1880-talet av ägaren till Berggården. Det hade tegeltak och mätte 13,5 meter.⁶¹ Stallet inrymde 40 platser som hyrdes ut för 5 kr/st och år så länge de användes.⁶² Stallarna revs på 1960-talet för att lämna plats åt parkeringsplatser.

Kyrkogårdsutvidgningen som gjordes 1936 förlades omedelbart intill och söder om den gamla kyrkogården. Beslutet om kyrkogårdsutvidgningen togs i samband med en kyrkostämma 1933.⁶³ Den utvidgade delen beräknades inrymma 610 gravplatser. I samband med kyrkogårdsutvidgningen fick den gamla kyrkogården nya portar, ”vilket särskilt tarvades mot väster där en betongplatta uppbärande ett gjutet gallerstaket av järn utgjorde ett vanprydande stängsel framför kyrkans huvudportal”.⁶⁴ Planen framför ingången frilades och två järnportar på var sida tornet bildade entréer till kyrkogården. Den nya kyrkogårdsdelen invigdes på Mikaelidagen 1936 av stiftets biskop. Bårhuset tillkom 1938. En öppning i den gamla muren gjordes i dess västra och östra del och anslöts till gångarna inom den nya begravningsdelen. På stenmurarnas torvavtäckning planterades sedum. Enligt ett anbud levererades tre dubbelgrindar 1935 till Säve kyrkogård.⁶⁵

Säve nya kyrkogård anlades 1983 söder om den tidigare utvidgade delen. Ursprungliga ritningar hade upprättats 1963 av Göteborgs förorters arkitektkontor. Arkitektkontoret Berggren och Skalle anlidades för uppdraget. Området planerades för endast urngravar.

Bårhuset

Byggmästare O Werner uppförde ett bårhus 1938 enligt förslag och ritningar som upprättats av arkitekt Axel Forssén.⁶⁶ De befintliga kyrkogårdsmurarna användes till bårhusets nordöstra och sydöstra murar. Taket belades med stampad jord och avtäcktes med dubbel torv. På rummets nordvästra vägg upphängdes ett kors i ek.⁶⁷

⁵⁹ Landsarkivet, kapsel KI

⁶⁰ Informant nr 1. Material från ett gårdsarkiv.

⁶¹ Kyrkoförvaltningens arkiv: Brandförsäkringshandling 20/3-1922

⁶² Säve s. 75

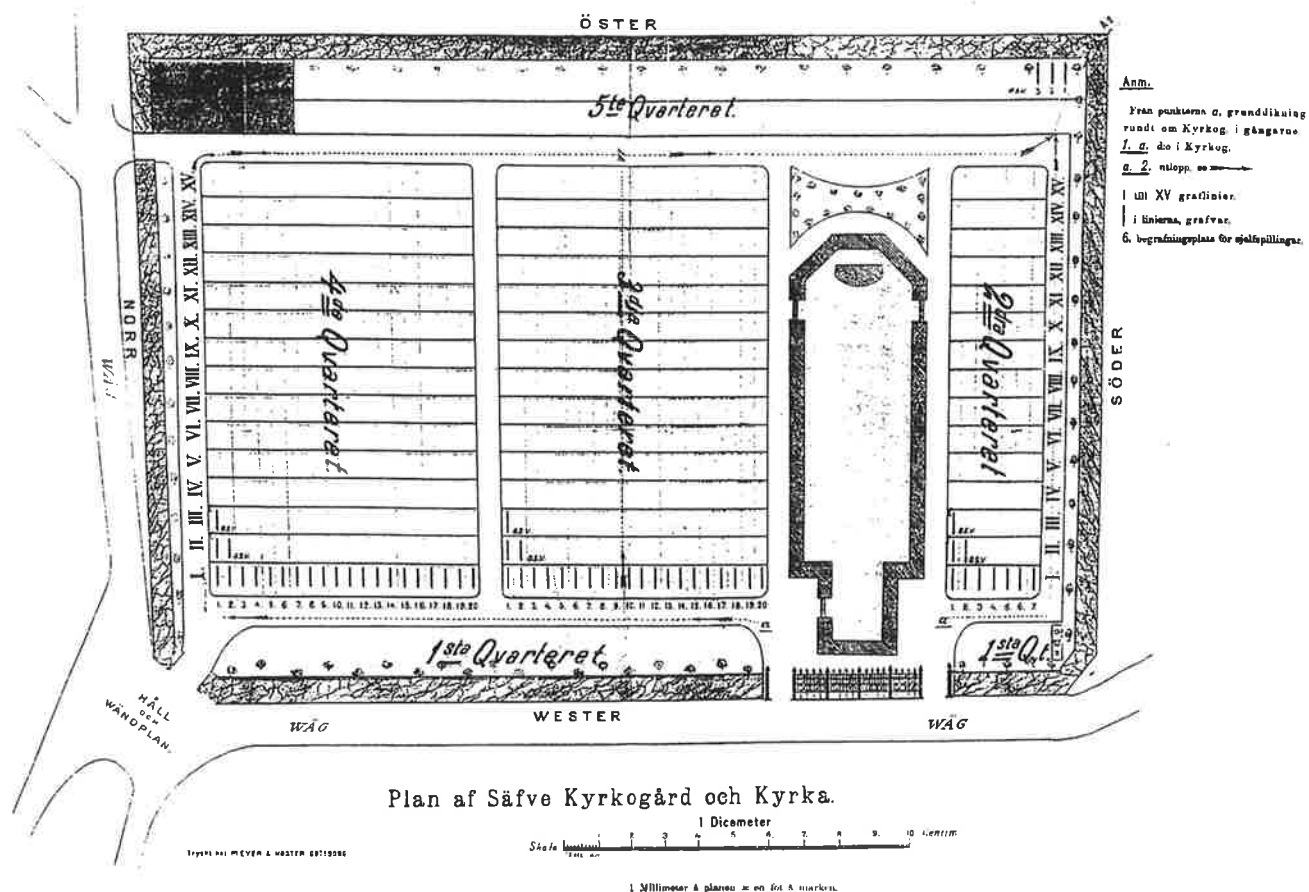
⁶³ Rhedin s. 171

⁶⁴ Rhedin s. 173

⁶⁵ Säve församlings arkiv OI:6

⁶⁶ ATA, handlingar

⁶⁷ ibid

Plan af Säfve kyrkogård och kyrka. Det skugglagda kvarteret i kyrkogårdens nordöstra hörn var avsett för "sjelfspillingar". Ritningen är utan årtal men upprättades sannolikt i samband med planerandet av kyrkogården på 1880-talet. (Säve församlings arkiv)

Vegetationshistoria

Det är svårt att med säkerhet beskriva hur kyrkogårdens vegetation har förändrats över tid eftersom förändringar av detta slag sällan har behandlats i skriftliga källor. Äldre fotografier kan ge värdefull information om tidigare vegetationsförhållanden. Fram till 1800-talets början har kyrkogården i regel varit fri från planterad vegetation med gravmonumenten placerade i en vildväxande gräsmatta med inslag av friväxande gran och sly. Detta gav kyrkogårdarna ett ibland något förvildat utseende som kraftigt avvek från dagens välklippta gräsmattor. Tidigare slogs gräset för att användas bl a som foder till klockarens djur.

De stora och lummiga kyrkogårdsträden ger idag en allmänt uppskattad parkkaraktär och utgör också 1800-talets främsta signum med symmetriskt anlagda gångar och planteringar.⁶⁸ År 1880 beslöts att alla äldre träd på kyrkogården skulle försäljas på villkor att de upptogs med rötterna. Därefter planterades almar. Samtidigt beslöts att anlägga och sanda en tre alnars gång på kyrkogården.⁶⁹

Yrkesgrupper och välkända personer

Gravstenarnas inskriptioner ger en föreställning om vilka personer och yrkeskategorier som förekommit i socknen under den period som kyrkogården använts. På kyrkogården vilar tre av kyrkoherdarna i Säve: professor Erik Myrberg, kyrkoherde J A Ekman och prostén fil. dr C G Grundell.

Säve har långa traditioner som jordbruksbygd vilket avspeglas i gravvårdarna. Flera lantbrukare och hemmansägarna har varit välbärgade vilket manifesteras i de monumentala gravvårdarna, vanligen av granit.

Anders Nilsson (1789-1856) ägde den största gården i byn Kyrkeby Höga, där han 1847 lät uppföra den nuvarande manbyggnaden. Strax väster om gården anlade han "Höga park".⁷⁰ Han ligger begravd på fält 1, nr 1.

Jöns Rundbäck (1830-1895) var riksdagsman mellan åren 1867 och 1890. Han var folkskollärare och valdes av sockenstämman till klockare och organist i Säve församling.⁷¹ Som riksdagsman tog han initiativ till uppförandet av Hisingsbron. Han har dessutom en gata, Rundbäcksgatan, uppkallad efter sig.⁷² Graven finns på fält 1, nr 2. Församlingsborna har uppfört minnesvården.

Anders Ivarsson (1857-1942). Pastorn hade olika förordnanden i stiftet innan han år 1896 blev föreståndare och lärare vid Stjerncreutzska donationsskolan i Säve. Åren

⁶⁸ Bucht m fl s.12

⁶⁹ Landsarkivet kapsel KI

⁷⁰ Säve s. 75

⁷¹ Jonsson s. 49

⁷² Informant nr 1

1900-1917 tjänstgjorde han som predikant vid Göteborgs Hospital. Vid sidan om hade han flera kommunala uppdrag.⁷³ Han ligger begravd på fält 4, gravplats nr 44.

Kyrkoherde C G Grundell (1843-1922) tillträdde som kyrkoherde i Säve, Backa och Björlanda församlingar år 1883 och var ansedd som en mycket framstående predikant. Han var ledamot av flera kyrkomöten och var också under åren 1894-1900 ledamot av Riksdagens andra kammare.⁷⁴ Graven finns i fält 1, nr 2.

J A Ekman (1799-1879) blev vice pastor i Säve 1841 och kyrkoherde 1863.⁷⁵ Graven finns i fält 2, nr 3.

Birger Wadström. Han var den siste prebendekyrkoherden, prästvigdes 1850 och tillträdde Säve pastorat samma år. Han har sitt minne bevarat genom den donation till socknen, Wadströmska donationen, varur årliga utdelningar sker till behövande församlingsbor.⁷⁶

Ivar Rhedin (1881-1953) var kontraktsprost och kyrkoherde i Säve pastorat. Han tillträdde kyrkoherdetjänsten i Säve år 1924. År 1937 utnämndes han till kontraktsprost i Älvsyssels kontrakt. Under 35 år, fram till sin död, var han utgivare av Göteborgs stiftstidning. Han var känd för sin pronazistiska inställning.⁷⁷ Han ligger begravd på fält 7, med gravplatsnummer 1.

Professor Erik Myrberg är den förste av kyrkoherdarna i Säve som fått sin grav på Säve kyrkogård, utanför södra ingången.⁷⁸ Han ligger begravd på fält 2, grav nr 21.

Birger Lanerot (1905-1988) var kyrkoherde mellan åren 1953 och 1973 i Säve, Björlanda och Torslanda församlingar. Han ligger på fält 7, grav nr 2.

⁷³ Informant nr 1

⁷⁴ Infomrant nr. 1, arkivmaterial

⁷⁵ ibid

⁷⁶ ibid

⁷⁷ ibid samt Folk och natur i Backa socken s70.

⁷⁸ Rhedin s. 152

Historik - Rödbo kyrkogård

Rödbo socken

Flertalet kända fornminnen i Rödbo har daterats till järnåldern. En domarring finns i Rönnäng. Ett gravfält i Hallered har påståtts vara en gammal kyrkogård, men det är tveksamt om det rör sig om ett gravfält.⁷⁹

Rödbo omnämns för första gången som "Röe sogn" i biskop Jens Nilssons "visitatsböcker" från år 1593. Rödbo socken avsöndrades från Säve under 1500-talets senare del och lades då som prebende till predikanten på Bohus slott. I Rödbo fanns vid denna tid en liten träkyrka, belägen vid Vedbacka. Omkring år 1640 gjordes socknen till annexförsamling i Kungälv's pastorat. Socknens ursprungliga namn var Kongelfs socken, vilket ändrades till det nuvarande i slutet av 1800-talet. Benämningen Kongelf socken förekommer i Bohusläns jordebog år 1573.⁸⁰

År 1573 fanns 6 bondeägda gårdar medan kronan hade 14 stycken i Rödbo socken. I 1659 års jordbok upptas 7 $\frac{3}{4}$ mantal bondjord, 13 114 mantal kronojord och 3 kvarnar.⁸¹ Rödbo's största by är Rönnäng. Rödbo har länge varit en utpräglad jordbruksbygd utan någon industriell verksamhet med undtag av Sandbolaget vid Ellesbo. Vid sekelskiftet fanns närmare ett femtiotal jordbruk i socknen. På 1930-talet hade antalet minskat till 40 stycken.

Före freden i Roskilde 1658 var ön Hisingen delad mellan Norge och Sverige. Socknarna Säve, Backa, Björlanda och Torslanda utgjorde Norska Hisingen. Svenska Hisingen bestod av socknarna Lundby och Tuve. Norska Hisingen benämndes Västra Hisings härad och svenska Hisingen innefattades av Östra Hisings härad.⁸²

Vid 1600-talets slut var Hisingen och Fästningsholmen (Bagaholmen) förenade med en bro. På Hisingssidan utgick bron från Vedbacka. Bron finns utritad på Erik Dahlberghs teckningar från tiden kring 1680. En färjeled inrättades 1784 efter pålbrons raserande året innan. Kungälv's stad övertog sedan ansvaret för färjedragningen mellan Fästningsholmen och Färjestaden vid Vedbacka.⁸³ År 1705 omtalas Wedbacka som "rätt tingsstad". Tingsplats för Västra Hisings härad var i början av 1700-talet gästgivaregården Vedbacka i Rödbo socken. Enligt en karta över Vedbacka från år 1734 inrymdes en ting- och gästningsbyggnad, en trä- och kålgård, en åkerlycka, äng samt den gamla kyrkogården "*Kongelfs Sockneboars Kyrkiogård*". En annan närliggande tingsplats var Bärby i Säve.

⁷⁹ Dobritz, s 18

⁸⁰ Sveriges kyrkor s. 74

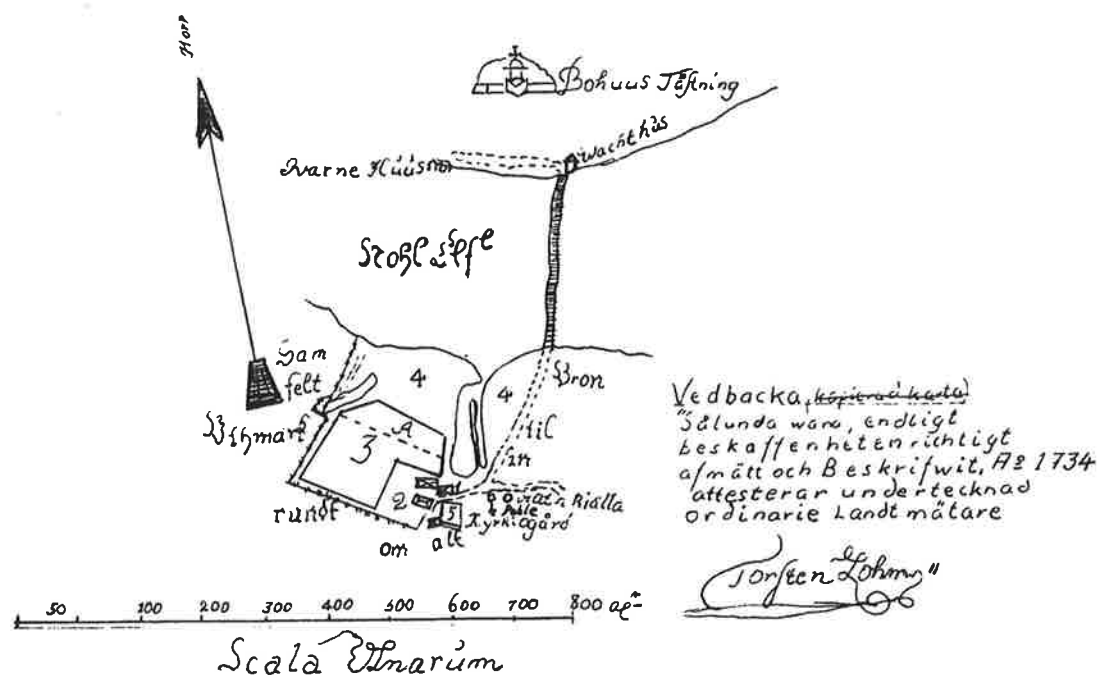
⁸¹ Aronsson m fl, s 11

⁸² Dobritz, s 225

⁸³ Dobritz, s 204

Milstenen och Vedbacka kyrkogård. Korset i bakgrunden markerar platsen för den tidigare kyrkan.
(GSM 9-99, 4)

Avritning av en äldre karta över Vedbacka. Gästgiveriet ligger norr om vägsträckningen och kyrkogården ligger söder om vägen. En bro förbinder Hisingen med Bagaholmen/Fästningsholmen. (Dobritz s.217)

Rödbo församling

Gångna tiders motsvarighet till kommunerna var kyrksocknarna. Fram till år 1888 hette Rödbo officiellt Kungälv's socken, men benämningen Rödbo hade använts tidigare. Någon kyrka hade man dock inte från år 1645 fram till 1974, då gravkapellet, uppfört 1929, invigdes till kyrka. Socken tillhörde Säve pastorat under medeltiden, men blev efter reformationen på 1500-talet prebende till slottspredikanten på Bohus slott. Omkring 1640 införlivades Rödbo med Kungälv's pastorat. De områden på Hisingen, som fram till 1974 hörde till Ytterby församling, räknades i mitten av 1800-talet i vissa kyrkliga avseenden till Rödbo socken. Denna församling överfördes 1974 till Säve pastorat.⁸⁴ Den 1 januari 1952 införlivades Rödbo socken med Kungälv's kommun. Vid kommunsammanslagningen 1974 uppgick Rödbo i Göteborgs kyrkliga samfällighet.

Rödbo kyrka

En okänd källa uppger att en tidigare kyrka i Rödbo brändes under Hannibalsfejden 1643 och restes inte på nytt. Kyrkan uppges vid denna tid vara en förfallen träkyrka.⁸⁵ Rödbo kyrka uppfördes år 1929 som ett gravkapell enligt ritningar upprättade av arkitekt Gustaf Ljungman. Den invigdes senare till kyrka den 28 september 1974. Klockan invigdes 1950 av kontraktsprost Ivar Rhedin. Den bär inskriptionen: *"Lyktad arbetsdag malmtunga klockans slag, Ordet ur Helig skrift, talar vid öppen grift, Levnadens tid är kort, spill den i synd ej bort, sök Herrens nåd i tid, att Du må dö i frid!"*⁸⁶

Vedbacka gamla kyrkogård

Som tidigare nämnts fanns en äldre kyrkogård i Vedbacka. På en karta över Vedbacka från 1734 finns en utlagd fyrkant, varom det i en beskrivning till kartan sägs: *"Ähr Kongelfs Sockneboars Kyrkiogaard af ålder"*. Kyrkogården förefaller ligga på platsen för nordvästra delen av den nuvarande s k gamla kyrkogården. Häradsvägen ringlade sig då ned väster om kyrkogården och fortsatte österut mellan kyrkogården och en *"Ting- och gästningsbuggning"* norr om kyrkogården. Efter svängen bort mot gästgiveriet ledde den ut till dåvarande bron över Nordre älv. Enligt kartans skala var kyrkogården omkring 80 alnar i fyrkant.⁸⁷

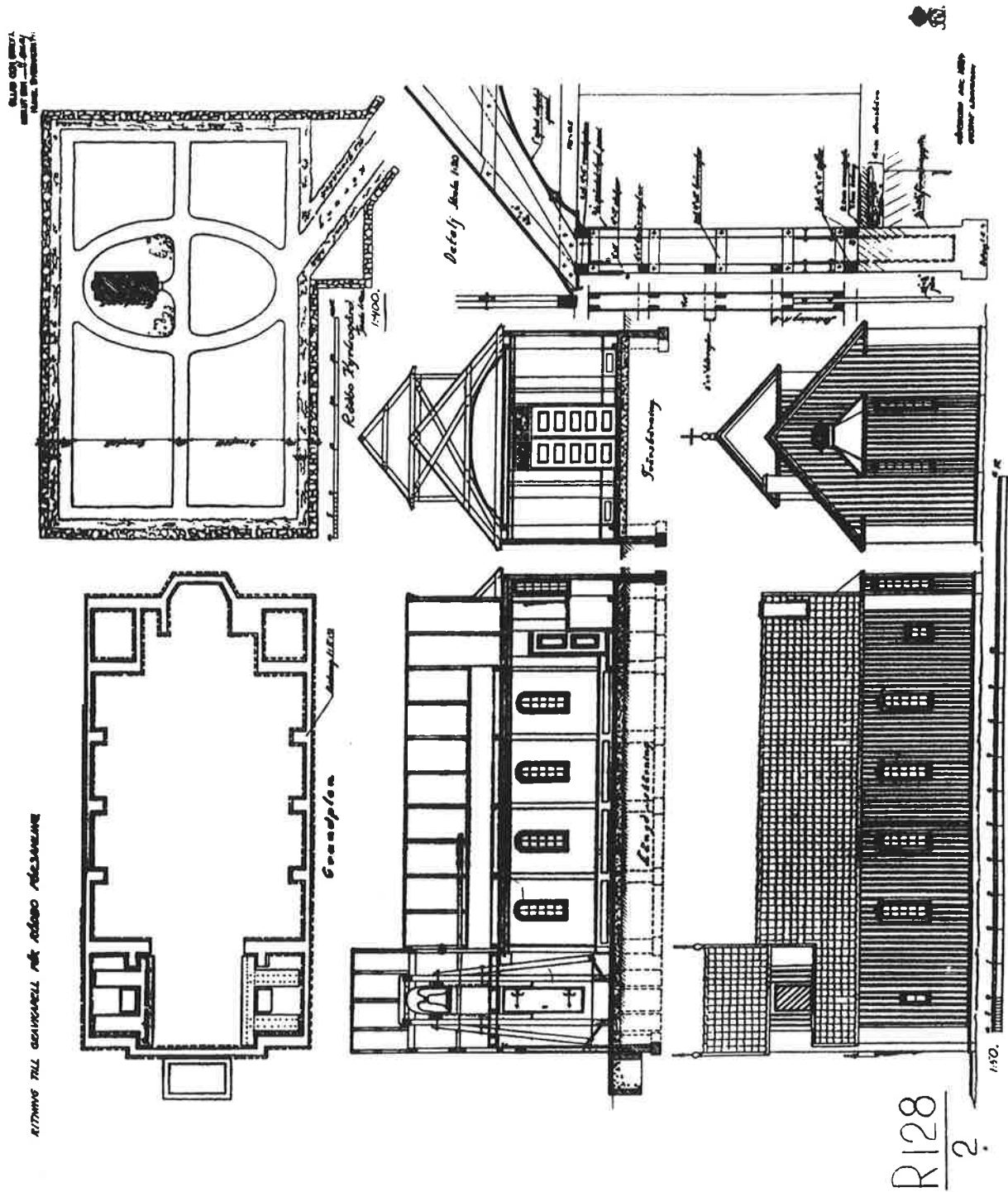
Kyrkogården var ursprungligen mindre än idag. Den utvidgades 1822 samtidigt som muren omlades. I ett sockenstämmoprotokoll från år 1835 uppgavs att kyrkogården, som var 47 famnar i fyrkant, blivit hägnad och omgavs av en dubbel stenmur som var

⁸⁴ Rödbo s. 256

⁸⁵ Säve s.187

⁸⁶ Elling s. 23

⁸⁷ Rödbo s. 42

Planritning över Rödbo kapell och kyrkogård upprättad av Gustaf Ljungman 1928. (ATA)

1,5 meter hög. Från ett kyrkostämmoprotokoll den 28 september 1873 står följande:
*"Rödbo socknemän voro sammankallade till kyrkostämma denna dag i kyrkan för att höras huru de önskade anordna begravningsplatserna på Rödbo kyrkogård, sedan densamma blifvit utvidgad och anordnad, och beslutades med afseende härpå, att begravningsplatser icke få här och hvar väljas på Kyrkogården, som förut varit vanligt, utan skola liken begravas i ordning efter hvarandra, med början af nordöstra hörnet."*⁸⁸

De gravstenar som finns där idag är till största delen från slutet av 1800-talet. Ingången ligger i öster och i väster står ett träkors som minner om platsen för kyrkan som man antar har legat här. Den brändes av svenskarna under Hannibalsfejden. Någon ny kyrka uppfördes aldrig utan rödboborna fick använda Kungälv's kyrka. Utanför ingången till gamla kyrkan, norr om den gamla landsvägen står i ett kallmurat röse en milsten. Den har det för bohuslänska milstenar från tiden omkring 1737 typiska utseendet.⁸⁹

Kyrkogårdsförvaltningen övertog skötseln i samband med Rödbo's införlivning med Göteborgs kyrkliga samfällighet 1974.

Rödbo kyrkogård

Rödbo kyrkogård är en av de yngsta kyrkogårdarna inom Göteborgs samfällighet. Den invigdes 1906. Efter sekelskiftet visade det sig att kyrkogården vid Vedbacka inte längre räckte till och möjligheterna att utvidga begravningsplatsen här var till fullo utnyttjade. År 1906 anlades därför en ny kyrkogård uppe på platån, ungefär 300 meter sydväst om den gamla kyrkogården. Den utvidgades år 1927 och 1955.⁹⁰ Av en lantmäterikarta från 1838-39 att döma bör socknens kolerakyrkogård ha legat inom den nuvarande kyrkogårdens område någonstans norr om kyrkan.⁹¹ Utmed kyrkans uppfart har tidigare funnits granar som senare ersatts med de nu befintliga tujorna.

Trädgårdsarkitekt Bengt Thorpert svarade för utformningen av kyrkogårdsutvidgningen 1955. Murarna lades av ohuggen sten i likhet med den gamla kyrkogårdens murar. Muren som tidigare utgjorde gräns mellan den gamla och nya kyrkogården borttogs och användes vid uppförandet av de nya murarna. Murarna avtäcktes sedan med torv och planterades med sedum. I samband med utvidgningen planterades bl a bergtall, vitgran, vide och hängpilar.⁹²

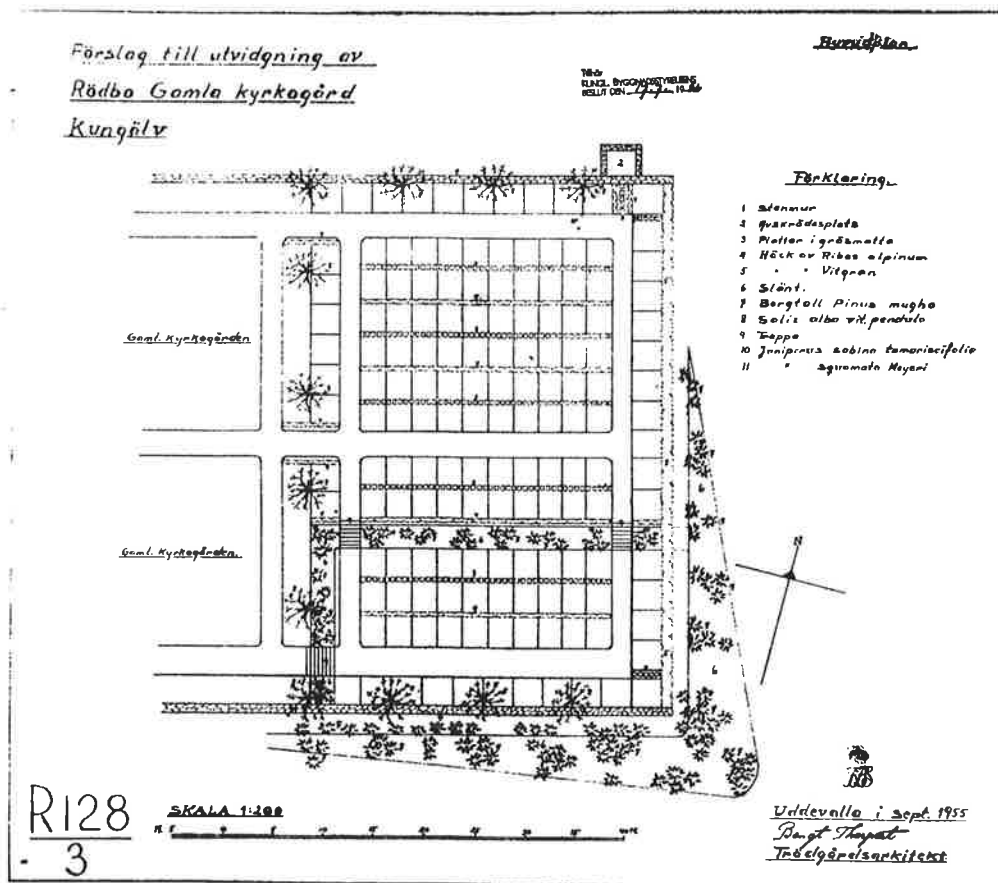
⁸⁸ Dobritz, s 43

⁸⁹ Elling s. 21

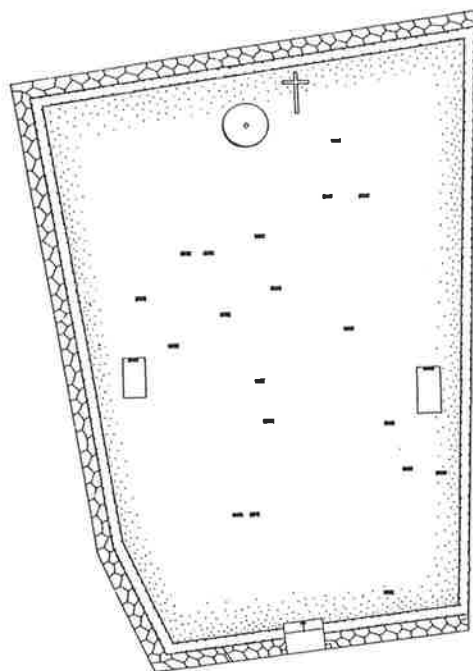
⁹⁰ Rödbo s. 42-43

⁹¹ Elling s. 23

⁹² ATA, handlingar

Förslag till utvidgning av Rödbo kyrkogård upprättad av trädgårdsarkitekt Bengt Thorpert 1955. (ATA)

Vedbacka kyrkogård enligt en uppmätning från 1974. (Fridhems kyrkogårds arkiv)

Beskrivning - Säve kyrkogård

Säve kyrkogård

Säve kyrkogård ligger invid Säve kyrkogata och omfattar en yta av 0,9 ha. Omgivande bebyggelse utgörs av gårdar med intilliggande beteshagar, vilket ger kyrkogården en lantlig karaktär. Väster om vägsträckningen ligger församlingshemmet. Villor från olika tidsperioder ligger öster om vägsträckningen och kyrkan. Det f d stationsområdet ligger ett stycke nordväst om kyrkan.

Omgärdning och entréer

Den gamla kyrkogården norr och söder om kyrkan omgärdas av en kallmurad skalmur som planterats med sedum och gräs. I söder gränsar den äldre muren till den senare utvidgade kyrkogårdsytan som ansluter till den äldre delen genom öppningar i vardera änden. Muromgärdningen till den senare utvidgade delen sammanfaller i höjd med den äldre mursträckningen. Den senare uppförda muren har huggna granitstensblock med mer regelbunden karaktär i förhållande till den äldsta muren. På vardera sidan om kyrkporten finns en ingång med järngrindar till kyrkogården. Öppningar i den södra muren sammanbinder gångstråken i den gamla och den nya kyrkogårdsdelen. I den norra muren finns ingångar i murens båda ändar. Gångarna i den äldre delen är grusade till skillnad från övriga gångstråk som är asfalterade. Gångarna löper utmed muren och särskiljer fält 3 från fält 4. En grusad gång omger kyrkan.

I den utvidgade delen i söder löper två asfalterade parallella gångar i nord-sydlig riktning. En asfalterad gång finns också i områdets sydligaste del som ligger i anslutning till infarten till denna del. En gångstig korsar den lilla bäcken som bildar avgränsning mot det senast anlagda urngravfältet längst i söder. Ett dike sträcker sig öster om kyrkogården och gränsar till betes- och odlingsmark.

Nya kyrkogården med urngravfältet avgränsas mot intilliggande vägsträckning och odlingsmark med häckar och buskage. Från vägsträckningen finns en infart till kyrkogården.

Kyrkogårdens planform och kvarterens karaktär

De äldsta gravanordningarna finns i fält 1 och 3. Fält 1 sträcker sig utmed den västra muren. Fält 2 ligger söder om kyrkan utmed fasaden. Fält 3 och 4 är ungefär lika stora till ytan och har en väst-östlig sträckning. Fält 5 sträcker sig utmed den östra muren och har dubbla gravrader. Gravarna vänder sig mot alla vädersträck, men företrädesvis mot väst och öst. En grusad gång löper utmed muren och förbinds med en gångstig mellan fält 3 och 4. Fält 6 utgjorde tidigare ett område för s k "självspillingar" i det nordöstra hörnet av nuvarande fält 5 och existerar inte längre som enskilt fält.

Gravvårdar i kvarter 2 söder om kyrkan. Gravstenar i olika form och material bildar en ståndsmässig och variationsrik gravvårdsmiljö mot kyrkväggen. (GSM 3-99,26)

Den utvidgade kyrkogårdsdelen från 1936 har en homogen prägel med gravvårdar i lika höjd och bredd, företrädesvis i granit. (GSM 4-99,36)

I fält 1 finns flera monumentala gravstenar i ljus granit med framträdande stenramar. I fältets södra del finns tre gravvårdar över prominenta personer som valt sin gravplats i närheten av kyrkan på framträdande platser. En gravvård är på ålderdomligt vis placerad på en liten gräskulle. En av kyrkogårdens äldsta gravvårdar från slutet av 1700-talet finns inom fältet.

Söder om kyrkan i fält 2 ligger flera personer med anknytning till kyrkan begravda. Fältet har en långsträckt form med 3-4 gravanordningar i bredd. Markytan är gräsbesädd. Flera gravanordningar är utformade som höga obelisker med polerad framsida vid sidan av lägre gravstenar från 1910-30-talet. Gravar omgivna av stenramar dominerar. Omgärdningar i form av staket och kedjor av järn finns i anslutning till två gravstenar. Gravarna vänder sig nästan uteslutande mot öst. Två kalkstenar från 1850-talet finns inom fältet.

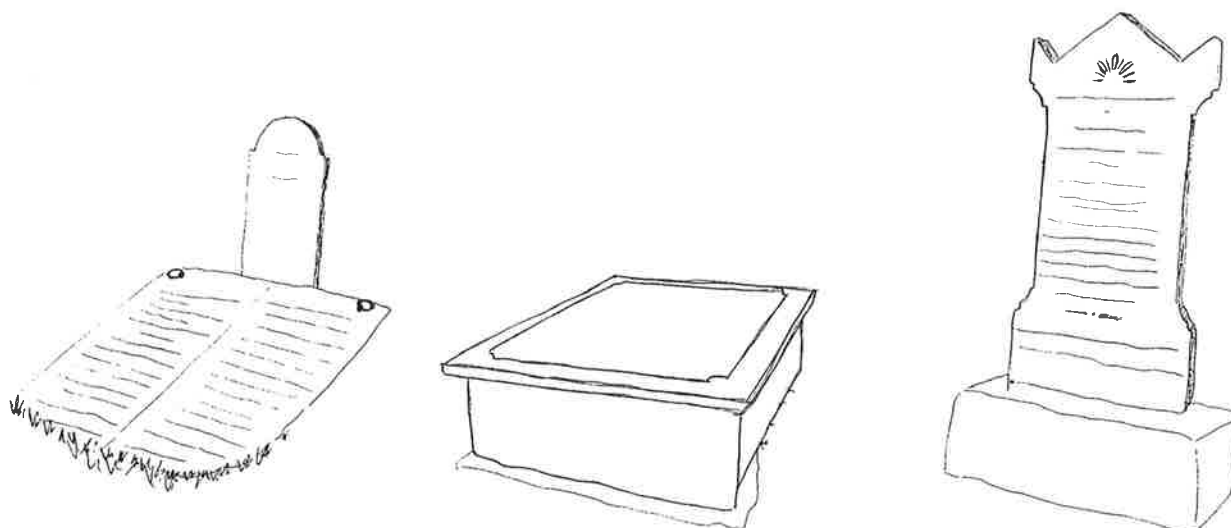
Gravvårdarna inom fält 3 har varierande karaktär. Två äldre hållar och två kalkstenar finns inom fältet, varav en har Kristusbild i porslin. Många gravvårdar är från decennierna kring sekelskiftet och har blankpolerad framsida. Det finns flera gravvårdar från 1940- och 50-talen, främst i fältets sydöstra hörn. Två gravar omges av järnstaket, ett äldre och ett från senare tid. En gravvård omges av buxbomhäck. Några gravar har planteringar i form av klippta tujor, rhododendron eller boxbombuskar.

Fält 4 inrymmer gravvårdar från ungefär samma tidsperioder som fält 3. Flera gravvårdar är från 1910-talet med klassicerande ornamentik. Inom fältet finns två gravstenar tillverkade i marmor respektive kalksten. Flera gravstenar är obeliskformade i svart granit, delvis polerade. Några gravvårdar är från perioden 1930-50 med tidstypiska låga gravstenar och polerad stenram. Två gravar omges av staket- respektive järnkedja. Gravarna vänder sig mot olika väderstreck.

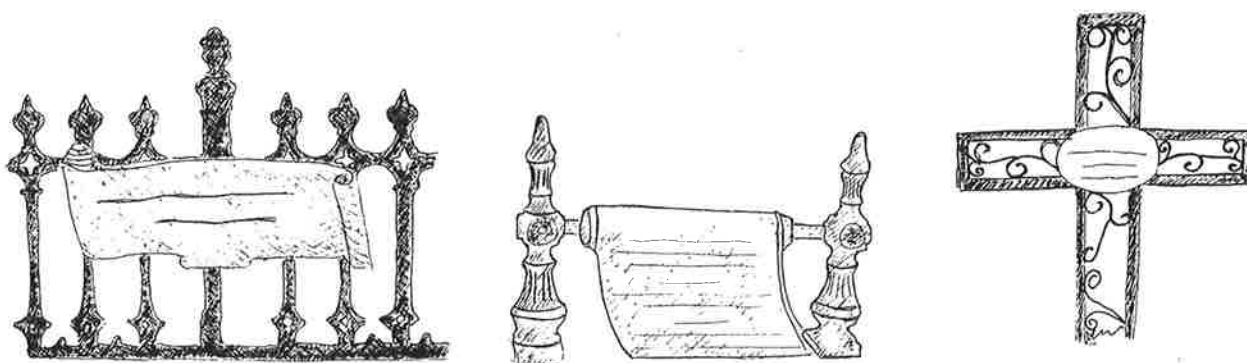
I fält 5 utmed den östra mursträckningen finns gravvårdar från främst 1930-1950. Här finns även några gravvårdar från 1900-talets början. Två gravar har lock. Samtliga gravar vänder sig mot väster. Ett järnkors i fältets södra del är från 1882. Två gravstenar i granit är utformade som kors.

Det utvidgade kyrkogårdsområdet söder om kyrkan är indelat i fält 7, 8 respektive 9. Gravvårdarna har en homogen utformning, men några gravstenar har avvikande utformning som kors eller dylikt. Fält 7 ligger utmed muromgårdningen i väster. Gravarna har stenram och vänder sig mot öster. Vissa gravar har planteringar i form av klippt tuja, gran eller buxbom. Fält 8 har en långsträckt form i nord-sydlig sträckning. Gravanordningarna har stenram och vänder sig mot söder. Fält 9 ligger innanför den östra mursträckningen. I fältet finns främst kistgravar. Gravvårdar i form av smideskors, kvarnsten och naturstenar avviker från den i övrigt uniforma prägel inom kvarteret. Kvarterets södra del har avgränsningar i form av en häck som avdelar fältet.

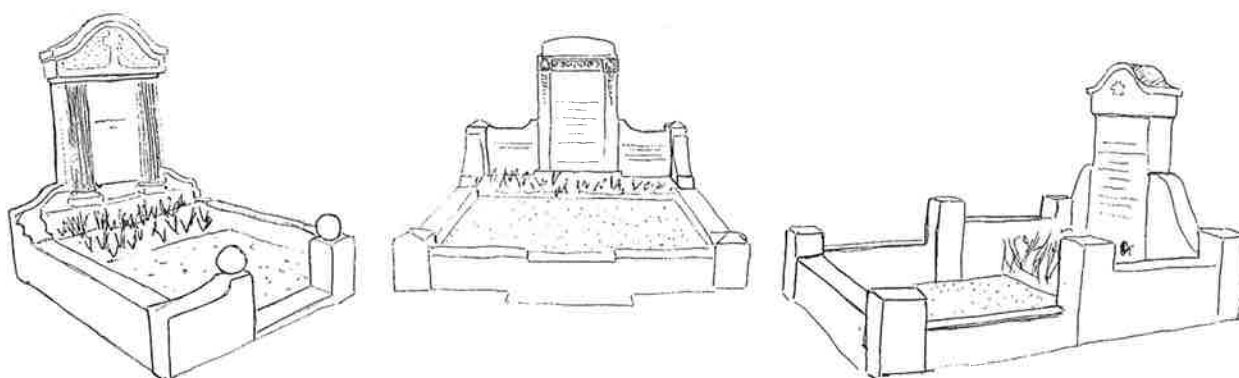
Säve nya kyrkogård i söder ligger högre än kyrkogården i övrigt. Området nås via en asfalterad gångstig som passerar den lilla bäcken som avdelar Säve nya kyrkogård från den tidigare utvidgade delen. Endast den östra delen har hittills tagits i anspråk för gravsättningar. Gravstenarna är företrädesvis tillverkade i polerad granit med förgyllda, försänkta eller svartmålade inskriptioner.

Äldre gravvårdar på Säre kyrkogård i form av hällar (fält 3, nr 43 och fält 1, nr 1) samt kalksten med klassicerande stildrag på fält 4, nr 21.

Äldre och nyare gravvårdar tillverkade i järn. De äldre finns på fält 4 med nyckelnummer 132 och 20. Järnkorset till höger finns på fält 9.

Gravanordningar från tidigt 1900-tal har ofta sten och ram arbetade till en sammanhängande enhet. På Säre kyrkogård finns flera monumentala gravvårdar från denna period. Gravvårdarna har nyckelnummer 11 och 20 på fält 1. Den till höger finns på fält 4 med nr 134.

Den äldsta delen av kyrkogården, som omger kyrkan, liksom den senare utvidgade delen har vegetation i form av högväxta lövträd. På Säve nya kyrkogård utgörs växtligheten av buskar av olika slag som fungerar som rumsavdelare inom fälten.

Kyrkan

Säve kyrka har genomgått flera karaktärsförändrande om- och tillbyggnader. Kyrkans nuvarande utseende präglas huvudsakligen av de ombyggnader som gjordes på 1750-talet. Kyrkans fasad är täckt med vit spritputs som ansluter direkt till marken med undantag av kordelen som har en utskjutande sockel. Fönster- och dörröppningar är slätputsade. Sadeltaket är täckt med skifferplattor. Tornet är klätt med vitmålad locklistpanel och avslutas upptill med en karnisformad kopparklädd spira. Kyrkporten ligger i anslutning till tornet i väster. Porten är en brunmålad dubbeldörr med spröjsat överljusfönster. Ovanför kyrkporten bildar ankarsluten året 1746. Långhuset har fyra småspröjsade och vitmålade fönster med rundbågeavslutning upptill. Solbänkarna är av kalksten. På sakristians östra vägg finns en gravsten i marmor från år 1889/1870 inmurad i väggen. Den har sannolikt stått på platsen innan sakristian uppfördes.

Bårhuset

Bårhuset uppfördes i samband med den utvidgning av kyrkogården som gjordes 1936. Det ligger söder om fält 9. Bårhuset ligger något lägre än det intilliggande fältet och är en kvadratisk byggnad uppförd i murad granit. Tak och fasad ansluter delvis till muromgårdningen i öster. Taket är gräsbesätt. Entrén mot väster har en brunmålad dörr med fiskbensmönster.

Invid bårhuset finns en materialbod med barackkaraktär. Fasaden är klädd med brunmålad locklistpanel. Sadeltaket är täckt med svarta betongpannor. Markytan mellan bårhuset och materialboden är asfalterad. Ett nätstängsel inhägnar området.

Vegetation

Kyrkogårdens vegetation utgörs främst av lind och alm som planterats i rad utmed yttermurarna. De äldsta lövträden finns utmed den södra muren invid den äldsta delen av kyrkogården. Yngre lövträd finns också utmed muromgårdningen norr om kyrkan. Vegetation inom kvarteren förekommer endast i anslutning till gravanordningarna. På Säve nya kyrkogård har buskar och häckar planterats som avgränsning och rumsfördelare. I urngravområdet på fält 9 finns i den östra delen buskage av vresros, hassel, try och häggmispel som planterats i rumsskapande syfte. Bäckravinen kantas av al och poppel.

Gravvårdstyper

Följande avsnitt kommer att behandla de vanligast förekommande gravvårdarna från olika tidsperioder som finns representerade på Säve kyrkogård. Utförligare redogörelse beträffande de tidsperioder och typer av gravanordningar som inte tas upp här samt

allmän begravningshistoria finns i kapitlet ”Historisk översikt beträffande begravningsskicket i Sverige”.

De äldsta gravvårdarna är ett par större hällar från 1700-talets slut som finns på fält 1 och 3. Gravstenar från 1600 och tidigt 1700-tal har alltså inte bevarats som t ex i Tuve, Lundby gamla och Björlanda kyrkogårdar där de finns uppställda som museivårdar utmed muren.

På fält 3 finns en äldre häll med järnringar från år 1771. Den är på ålderdomligt vis indelad i två inskriptionsytor uppdelade som sidorna i ett bokuppslag. Inskriptionen täcker hela hällens yta.

Några kalk- respektive marmorstenar finns inom fält 2, 3 och 4. De röda eller grå kalkstenarna har inskriptioner, ofta med citat eller hänvisning till bibeltexter, som täcker hela gravstenens framsida. Gravstenarna är fristående utan tillhörande stenram.

Det sena 1800-talets gravvårdar är ofta höga eller obeliskformade. De är vanligtvis tillverkade i helt eller delvis polerad granit. Många gravstenar har också grövre bearbetade sidor. Inskriptionerna är förgyllda alternativt svartmålade.

Kyrkogården norr om kyrkan utmärks av gravvårdar i ljus släthuggen granit från 1900-talets inledande decennier. Av denna gravtyp finns flera representanter i fält 2 och 3 respektive 4. De är ofta av monumental karaktär med gravsten och tillhörande stenram utformade som en sammanhängande enhet. Stenramen är ofta mer bearbetad och framträdande i jämförelse med föregående period. Ornamentiken är ofta klassicerande med dekorativa inslag som t ex vaser (vattenbad), kannelyrer och volut.

Efterkrigstidens gravvårdar karakteriseras av låga och breda gravstenar med enkla, ofta polerade stenramar. Vanligtvis är gravstenen helt eller delvis polerad. Inskriptionen är ofta upphöjd och polerad. Förekommande utsmyckningar är facklor, oljelampor, pelare, kors och blomrankor. Gravvårdarna har en homogen utformning med få variationer.

Sedan 1970-talet har urngravar kommit att bli en vanligt förekommande gravtyp. På fält 9 samt på Säve nya kyrkogård ses gravstenar som kan vara utformade som hjärtan eller andra friare former. Naturstenar är också vanliga inslag. En gravvård är i form av ett modernt järnkors. Naturen har ofta varit inspirationskälla för utsmyckning, t ex tallar och nedgående solar. Gravvårdarna från denna period saknar stenram men planteringsytan framför graven inramas ofta av naturstenar lagda i en liten ring.

Sammanfattande karakteristik

Landskapet som omger Säve kyrkogård har lantlig karaktär med gårdar och betesmark. Kyrkan och kyrkogården som ursprungligen sannolikt är från 1200-talet har med tiden förlorat mycket av de äldre inslag som karakteriserar utvecklingen i en kyrklig bebyggelsemiljö under flera sekler. Det f d kyrkstallet, klockstapeln och stigportarna har rivits och inga gravstenar äldre än 1771 finns bevarade. På Säve kyrkogård har man inte som på flera andra samtida kyrkogårdar bevarat och omplacerat äldre gravstenar utmed omgärningsmuren.

Fält 1, 2, 3 och 4 inrymmer gravvårdar från fler olika tidsperioder i varierande utförande och material. I fält 2 söder om kyrkan är gravstenarna ofta individuellt utförda och omges av stenram eller järnkedjor. Flera gravvårdar har en framträdande karaktär. Detta ger fältet en heterogen och upplevelserik prägel och utgör en intressant gravvårdsmiljö intill kyrkväggen. Gravvårdarna inom fältet vänder sig nästan uteslutande åt öster.

Utvidgningen söder om den gamla kyrkogården har en helt annan karaktär med gravvårdarna vända placerade i strikta rätta rader. Gravvårdarna vänder sig företrädesvis åt söder pga fältets avlånga sträckning. Fältet har en mycket homogen prägel.

Urgravfältet på Säve nya kyrkogård ligger väl avgränsat från den gamla delen och avviker från denna med avseende på t ex vegetation, form och omgärdning. Gravstenarna har en något friare form i jämförelse med föregående tidsperiod men gravsättningen i rätta rader är dock utmärkande även för denna tid.

Fält 9 inrymmer såväl kistgravar som urngravar. (GSM 3-99,35)

Fält 3 norr om kyrkan. (GSM 3-99,28)

Beskrivning - Rödbo kyrkogård

Rödbo kyrkogård

Kyrkogården är högt belägen och omges av friväxande löv- och barrskog. Motorvägen passerar nedanför i sydvästlig-nordvästlig sträckning. Vedbackavägen invid Vedbacka kyrkogård sträcker sig norr om Rödbo kyrkogård. Invid den gamla kyrkogården finns också en milsten som minner om den gamla bygden och vägsträckningens forna betydelse.

Omgärdning och entréer

Kyrkogården omges av en kallmurad stenmur. Entrén till kyrkogården sker via en brant uppfart i kyrkogårdens nordvästra del. Huvudentrén nedanför backen utmärks av två granitpelare som saknar grind. Här har sannolikt tidigare funnits en smidesgrind. Muren har enhetlig höjd och dimension runt kyrkogården. Den senast utvidgade delen ligger öster om det ursprungliga kyrkogårdsområdet och ligger lägre än kyrkogården i övrigt.

Kyrkogårdens planform och kvarterens karaktär

Rödbo kyrkogård har en avlång form i väst-östlig sträckning. Kyrkogården har ingen kvartersindelning utan benämns här som den nya respektive den gamla delen. Den nya delen färdigställdes 1955 och ligger lägre än kyrkogården i övrigt och avskiljs från denna med buskar planterade på betongavsatser. Den sydvästra delen av den utvidgade delen har ännu ej använts för gravsättning.

Väster om kyrkan ligger en gräsklädd sluttning som kallmurats invid den angränsade uppfarten. Samtliga gravanordningar i denna del har stenram. Gravstenarna är tillverkade i röd alternativt grå granit. Området har en mycket homogen karaktär där gravvårdarna har en relativt enhetlig höjd och bredd. Samtliga gravar vänder sig mot öst. En mittgång som löper i väst-östlig riktning genom kyrkogården avdelar backen i två lika stora ytor.

Kyrkogården har från början givits ett stramt uttryck med raka gångar. Samtliga gångar är asfalterade. Gången från uppfarten övergår i en stig som omger kyrkan och bildar en oval runt kyrkan. I anslutning till kyrkans entré löper en mittgång från väst till öst genom hela kyrkogården. En asfalterad gångstig följer muren i den nyare delen. Urngravar finns utmed kyrkogårdsmurens långsidor fram till den senare utvidgade kyrkogårdsdelen. Utmed den östra kortsidan och kyrkogårdsmurens nordöstra del finns kistgravar med stenramar.

Kist- respektive urngravar finns utmed muromgärdningen norr och söder om kyrkan.

Den äldre delen direkt öster om kyrkan har en något friare gravplacering till skillnad från övriga delområden. Gravanordningarna varierar också i ålder och stiluttryck. De äldsta gravstenarna är obeliskformade med polerad yta. Här finns ett järnkors.

Rödbo kyrka med kyrkogårdens äldsta gravvårdar i öster. (GSM 8-99, 2)

Gravanordningar med stenramar dominerar. En fast sittbänk finns placerad invid den norra muren.

Den yngre delen i kyrkogårdens östra del är indelad i fyra delområden, som i väster utgör två täta rader med kistgravar och de två större områdena i öster inrymmer urngravar placerade i strikta rader. Utmed kyrkogårdsmuren finns gravanordningar med stenramar..

Rödbo kyrka

Kyrkan har en nord-sydlig sträckning med kyrkporten i norr och kor i söder. En asfalterad gång löper runt kyrkan och bildar en oval. Kyrkan har en gjuten gråmålad sockel och fasaden är klädd med gråmålad locklistpanel. Vindskivor och knutbrädor är vitmålade. En gjuten trappa med lejdare i svart smidesjärn leder till entrén. Entrén markeras av en fronton som uppbärs av volutformade konsoler. Frontonen inrymmer ett ankare och kröns med ett guldmålat kors. Sadeltaket täcks med tvåkupigt tegel. De vitmålade fönstren är höga och smala med småspröjsade rutor. Koret i öster markeras med en burspråksliknande utskjutning.

Vegetation

Längs med den branta uppfarten till kyrkan växer högresta tujor. Två höga tujor finns också i anslutning till kyrkporten. Plantering inom fälten förekommer för övrigt endast i samband med växtlighet som tillhör gravanordning. Mitt på delområdet sydost om kyrkan finns en stor gran. Några tallar finns söder om kyrkan. Utmed kyrkogårdsmuren står lövträd planterade i rad. Den yngre delen av kyrkogården avgränsas från den gamla

med häckplanteringar. Gångstråket utmed den norra mursträckningen är gräsplanterad i geometrisk mönsterform som bildats genom i marken lagda betongformar. Kyrkogården har ett lummigt läge eftersom hela kyrkogårdsmuren omges av friväxande lövträd.

Samtliga gravsatta ytor är gräsplanterade.

Vegetationen kring den yngre delen har en stram karaktär. På urngravdelen finns planterade häckar som avskärmar gravraderna från varandra.

Gravvårdstyper

Rödbo kyrkogård är relativt sent anlagd. Den saknar därför den variation beträffande stenmaterial och stiluttryck som karakteriserar äldre kyrkogårdars gravvårdar. De flesta gravanordningarna är från efterkrigstiden fram till nutid. Ingen gravvård omges av järnstaket, men däremot finns det ett järnkors. Det finns heller ingen gravomgärdning i form av buxbomhäck. De äldsta gravanordningarna finns öster om kyrkan. Några gravvårdar har obeliskform. Gravarna på den äldre delen vänder sig samtliga mot öster till skillnad från dem på den nyare delen och utmed muromgärdningen.

Gravanordningarna från efterkrigstiden har en homogen karaktär med låga och breda gravstenar i blankpolerad granit med enkla stenramar i samma material.

Sammanfattande karakteristik

Rödbo kyrkogård är anlagd så sent som 1906 och senare utvidgad 1955. Det relativt korta tidsspännat medför att kyrkogården har en relativt homogen karaktär med få äldre inslag.

Stil- och tidsmässigt har kyrkogården tre olika delområden med olika karaktärer. Området öster om kyrkan har en något friare och glesare placering av gravvårdarna. Nästan samtliga gravvårdar i området har stenram. Ett fåtal gravvårdar är från sent 1800-tal i form av obelisker eller högresta stenar. Från samma period finns också ett svartmålat järnkors.

Området väster om kyrkan domineras av låga och rektangulära gravvårdar från främst 1940-1960. De är tillverkade i röd alternativt grå, ofta polerad, granit med tillhörande stenram.

Ett stramt formspråk och rätlinjighet präglar den senare anlagda delen av kyrkogården. Urngravarna från 1970-talet har givits en något friare och mjukare form i jämförelse med de enhetligt utformade gravstenarna från föregående stilperiod.

Området väster om kyrkan. (GSM 8-99, 1)

Gravområdet på kyrkogårdens nordöstra del. (GSM 8-99, 11)

Kulturhistorisk bedömning och bevarandeförslag

Säve och Rödbo kyrkogårdar är historiska miljöer som kan berätta om begravningskulturens historia från slutet av 1700-talet (gäller för Säve kyrkogård) fram till idag. Kyrkogårdarnas gravanordningar berättar inte bara om formvariationer och stilideal utan även om personer och yrkeskategorier som förekommit i trakten.

Det är en viktig uppgift att precisera de kulturhistoriska värden som Säve och Rödbo kyrkogårdar rymmer. Definieras och uppmärksammas dessa värden kan delar av historien bevaras och bli en del av framtiden.

Museet har i samråd med länsstyrelsens kulturmiljöenhet och juridiska enhet diskuterat hur ett säkerställande av kyrkogårdarnas kulturhistoriska värde bör ske. Det är lämpligt att särskilda föreskrifter upprättas där de kulturhistoriska bedömningarna kan utgöra underlag. Föreskrifterna skall utformas så att begravningslagens 7 kap, 25 och 26 §§ blir tillämpliga.

Lagstiftning

Från och med den 1 januari 1989 har pastoraten själva det stora ansvaret för utformningen av kyrkogårdar där den kommunala byggnadsnämnden utför viss prövning som faller under Plan- och bygglagen⁹³. Länsstyrelserna prövar numera bara de kulturhistoriska intressena. Nedan presenteras utdrag av de lagar som konstituerar den ansvarsfördelning som gäller vid vården av kyrkogårdar.

Kulturminneslagen⁹⁴

Lagen om kulturminnen trädde i kraft den 1/1 1989. I lagens inledningskapitel (1 kap 1 §) slås fast att alla människor, ägare och brukare av kulturegendom, har ansvar för vården av kulturmiljön, vad den än består av: *"Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö. Ansvar för detta delas av alla."*⁹⁵ Det innebär följaktligen att vi alla, gravrättsinnehavare, förvaltare, besökare, antikvarier m fl som kommer i kontakt med kyrkogårdar på ett eller annat sätt är ansvariga för vården av dessa.

Fjärde kapitlet omfattar den kyrkliga miljöns kulturhistoriska värden och är indelat i tre avsnitt: Kyrkobyggnader och kyrkotomter, Kyrkliga inventarier samt Begravningsplatser. Staten har endast tillsyn över de kyrkobyggnader, kyrkotomter och begravningsplatser som anlagts före år 1940 och tillsynen koncentreras till kulturhistoriska intressen. Om Riksantikvarieämbetet så beslutar kan det dock även gälla de anläggningar som tillkommit senare. Trots att om ett stort ansvar vilar på pastoraten idag när det gäller kulturhistoriska intressen är det många gånger länsstyrelsens sak att pröva ärendet.

⁹³ SFS 1987:246

⁹⁴ Där ej annat anges är uppgifterna i avsnittet hämtade från Hoberg 1990.

⁹⁵ SFS 1988:950

I 4 kap 11 § uttrycks: *"I vården av en begravningsplats skall dess betydelse som en del av vår kulturmiljö beaktas. Begravningsplatserna skall vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas eller förvanskas."*⁹⁶ Detta är en generell formulering som innebär att den omfattar alla begravningsplatser oavsett ålder. Att vårda och underhålla kyrkogårdar är pastoratens uppgift. Vården och underhållet måste utföras på ett sätt så att de kulturhistoriska värdena inte minskar.

Fortsättningsvis redogörs i § 13 för att: *"I fråga om en begravningsplats som anlagts före utgången av år 1939 krävs tillstånd av länsstyrelsen*

- 1. för att utvidga eller på annat sätt väsentligt ändra begravningsplatsen,*
- 2. för att där uppföra någon ny byggnad eller fast anordning eller riva eller väsentligt ändra befintlig byggnad eller fast anordning."*⁹⁷

Det kan vara svårt att veta vad väsentlig ändring innebär. Här är några exempel som Riksantikvarieämbetet ger.⁹⁸

- borttagande eller genomgripande ändring av hägnad ex staket eller mur
- ändring av material eller färgsättning på anordning inom begravningsplatsen
- ändring av konstnärlig utsmyckning utomhus då det ej rör sig om betydelselösa förändringar av praktisk karaktär
- större förändringar av gravkvarter och vägsystem inom begravningsplatsen
- små åtgärder som var för sig är betydelselösa, men som får betydelse för anläggningens helhetsverkan om de upprepas, t ex borttagande av gravramar och staket kring gravplatserna, ändrad trädvegetation samt ändrad markbehandling inom gravområden.

Det vanligaste problemet är det som uttrycks i den sista punkten dvs de små förändringar som utförs kontinuerligt under en längre tid och som så småningom åstadkommer väsentlig förändring. För att undvika det måste man tänka långsiktigt: vad får den här åtgärden för konsekvenser om den upprepas?

Bestämmelserna för kyrkliga inventarier gäller även på begravningsplatserna eller i byggnad på begravningsplats: 4 kap 6 § *"Inventarier av kulturhistoriskt värde, som hör till kyrkobyggnad eller annan kyrklig byggnad eller till begravningsplats, skall förvaras och vårdas väl."*⁹⁹ Bestämmelserna medför skyldighet att begära tillstånd hos länsstyrelsen för att avyttra, avföra från förteckningen, reparera, ändra eller flytta sådana föremål. Det gäller dock ej enskilt ägda föremål t ex gravvårdar med gravrätt.

Vad som räknas som kyrkliga inventarier står preciserat i kulturminnesförordningen § 19 som avslutas: *"...samt vissa äldre gravvårdar."*¹⁰⁰ De gravvårdar som innefattas i denna grupp kan vara gravhällar i kyrkans golv och hällar av kulturhistoriskt värde, oav-

⁹⁶ SFS 1988:950

⁹⁷ Ibid

⁹⁸ Hoberg s. 5 f

⁹⁹ SFS 1988:950

¹⁰⁰ SFS 1988:1188

sett om de tidigare varit placerade i kyrkan eller utanför, men som nu har en museal uppställning i kyrkan eller utanför. Av de gravanordningar som står på kyrkogården är det dock en begränsad del som omfattas av bestämmelserna. Det rör sig i första hand om gravanordningar från medeltiden till 1800-talets mitt, innan den industriella gravstensproduktionen startade.

Begravningslagen

Begravningslagen trädde i kraft den 1 april 1991. I begravningslagen finner man ytterligare bestämmelser som har betydelse för kulturvården av kyrkogården. Det gäller bl a utformningen av nya gravanordningar som får konsekvenser för bevarandet av kulturhistoriskt värdefulla miljöer på kyrkogården. I 7 kap 26 § sägs:

*"Gravrättsinnehavaren bestämmer gravanordningens utseende och beskaffenhet. Detsamma gäller gravplatsens utsmyckning och ordnande i övrigt. Upplåtaren får dock besluta de begränsningar i gravrättsinnehavarens bestämmanderätt som är nödvändiga för att tillgodose en god gravkultur."*¹⁰¹

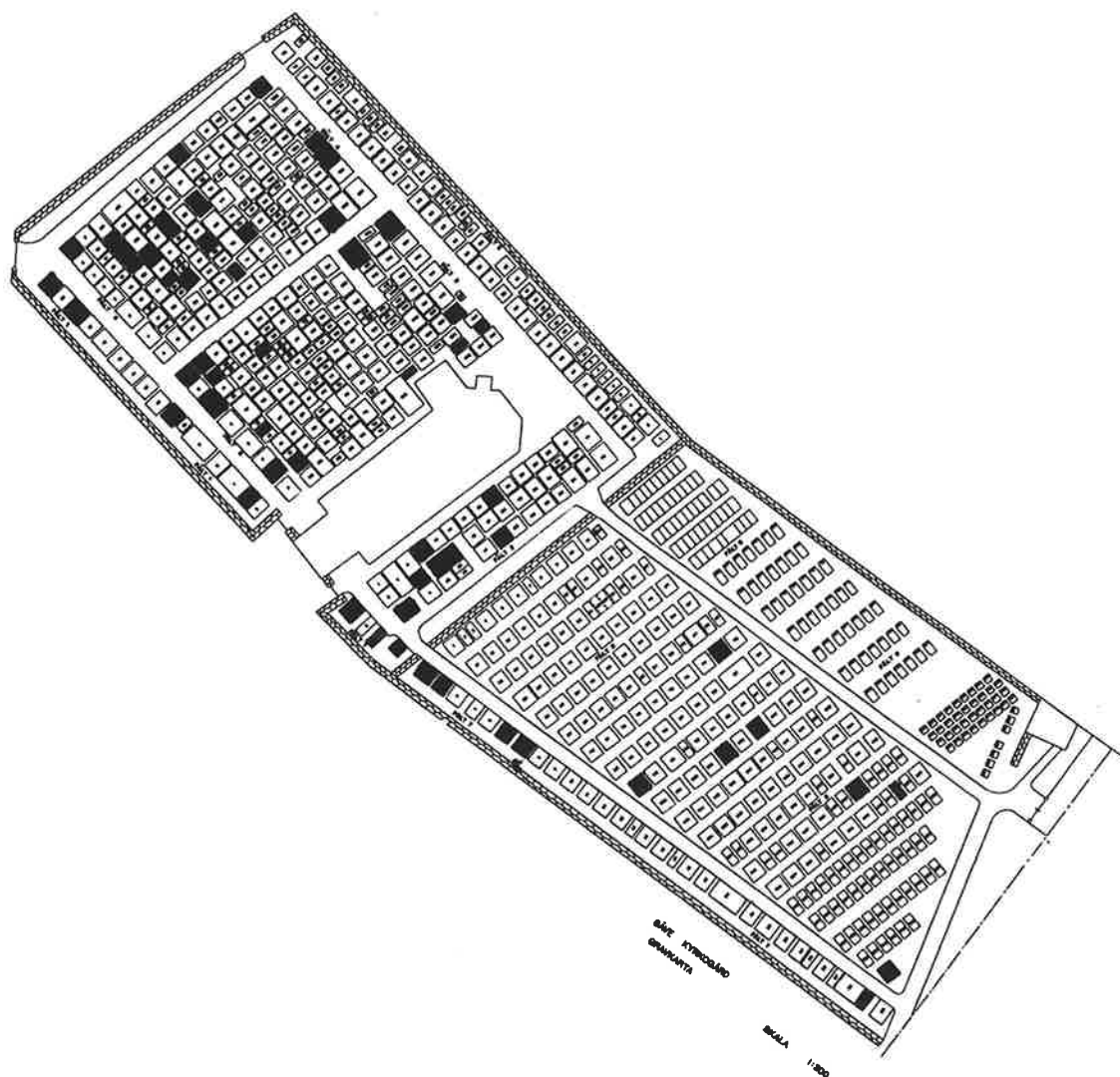
I propositionen rörande den nya begravningslagen (Prop. 1990/91:10) förtydligas upplåtarens möjligheter att utforma begränsade föreskrifter. *"Upplåtarens begränsade föreskrifter skall utgöra avsteg från denna grundläggande princip och de får inte vara mer långtgående än vad som är nödvändigt för att tillgodose en god gravkultur."*¹⁰² I anslutning till detta framhåller författaren att föreskrifter som kan anses befogade för en del av en begravningsplats, t ex med hänsyn till miljön eller de kulturhistoriska värdena, inte alltid går att hävda i en annan del. För att kringgå problemet föreslås upplåtaren att planera vissa delar av begravningsplatserna så att enskilda där får en större frihet. Upplåtaren kan med andra ord meddela föreskrifter som syftar till att förhindra påtagligt störande inslag i en känslig miljö.

I propositionen uttrycks tydligt hur stark den enskildes rätt är när det gäller utformning av gravanordning. Det blir alltså betydelsefullt var huvudmannen upplåter gravplatser och framför allt hur han återupplåter. Det är viktigt att förstå att när huvudmannen återupplåter en gravplats tappar han i princip kontrollen över gravanordningen.

Vidare gäller i 7 kap 37 §: *"Om en gravanordning har tillfallit upplåtaren och den är av kulturhistoriskt värde eller av annat skäl bör bevaras för framtiden, skall upplåtaren om möjligt lämna kvar den på platsen. Om gravanordningen ändå måste föras bort från*

¹⁰¹ SFS 1990:1144

¹⁰² Prop. 1990/91:10 s. 62

Situationsplan över Sæve kyrkogård med de kulturhistoriskt värdefulla gravvårdarna markerade.
(Hisingens distrikts arkiv)

gravplatsen, skall den åter ställas upp inom begravningsplatsen eller på någon annan lämplig och därtill avsedd plats.”¹⁰³ Paragrafen uttrycker att pastoratens ansvar för att bevara kyrkogården kulturhistoriska värden även regleras genom begravningslagen och lägger därmed ett stort ansvar på pastoraten även vad gäller de enskilda gravanordningarna.

Naturvårdslagen

Ytterligare ett regelverk som påverkar vissa delar av kulturmiljön är Naturvårdsförordningen¹⁰⁴. Det nyinstiftade biotopskyddet tillämpas bland annat som skydd för alléer. I förslag till allmänna råd 1994-07-06 beskrivs vad som definieras som allé: *”Lövträd planterade i en enkel eller dubbel rad som består av minst fem träd längs en väg eller i ett i övrigt öppet landskap. Träden skall till övervägande del utgöras av vuxna träd.”* Då vi ofta finner trädrader på kyrkogårdarna som faller inom ovanstående definition kan biotopskyddet komma att spela avgörande roll ifråga om hur man vårdar kyrkogårdens träd.

I lagens förarbete förklaras hur det är tänkt att biotopskyddet skall fungera:

”Biotopskyddsbestämmelserna innebär förbud att avverka alléer. Skyddet bör däremot inte innebära att avverka enskilda träd i syfte att ersätta dessa mot nya. Utbyte av träd görs på ett sådant sätt att alléns karaktär inte skadas eller så att biotopen inte längre omfattas av skyddet t ex genom att merparten av träden avverkas så att allén inte till huvudsaklig del består av vuxna träd. Till skadliga företag kan räknas grävning, schaktning eller markbearbetning i allén.”

Vidare preciseras varför alléerna skall skyddas: *”De är viktiga för bevarandet av den biologiska mångfalden... De enskilda träden utgör inte sällan livsmiljö för rödlistade arter framförallt bland lavar och svampar. De kan även vara häckningsmöjligheter och viloplatser för hålbbyggnade fåglar och fladdermöss. För födosökande fåglar är träden betydelsefulla genom sin insekts- och frörikedom.”*

Bevarandeförslag - Säve kyrkogård

Ur historisk synpunkt kan en kyrkogård vara av betydelse för förståelsen av den socken i vilken kyrkogården ligger. Genom att studera gravanordningar från olika tidsperioder kan man på ett relativt bra sätt bilda sig en uppfattning om skiftningar i stilideal, olika typer av tillverkningsmetoder, samt vad det är för personer och yrkeskategorier som förekommit i socknen. Det är därför av största vikt att de få äldre gravvårdar som finns bevarade också fortsättningsvis omhändertas, för att ge en så bred förståelse som möjligt av kyrkogården och socknen.

Bevarandeprogrammet för Säve kyrkogård är utformat så att det omfattar kyrkogårdens övergripande karaktär med planform, gångsystem, omgärdning och vegetation, samt den

¹⁰³ SFS 1990:1144

¹⁰⁴ SFS 1993:1086

äldre delens gravanordningar. Specifika riktlinjer för de enskilda kvarteren och gravanordningarna inom urngravområdet på Säve nya kyrkogård har inte bedömts som nödvändiga, varför endast generella riktlinjer ställts upp för denna del.

Beträffande de enskilda gravvårdarna har ett urval gjorts av dessa efter bestämda kriterier. Samtliga gravvårdar uppförda före 1890 har bedömts särskilt viktiga att bevara. Detta urval beror främst på att gravanordningarna i ovan nämnda kategori är förhållandevis få i relation till andra gravvårdstyper. Gravar med ålderdomligt utseende, hantverksmässig tillverkning, speciellt konstnärlig utformning, personhistoriskt intresse, gjutjärnsdetaljer samt buxbom eller sedumtäckt yta har fått ett starkt skydd.

Riktlinjer för kyrkogården som helhet

Följande karaktärsdrag och delar av kyrkogårdsmiljön har bedömts som väsentliga att bevara ur kulturhistorisk synpunkt och gäller kyrkogården som helhet:

- Kyrkogårdens planform skall bevaras. Eventuell utvidgning bör ske i anslutning till den yngre delen.
- Kyrkogårdens omgärdning i form av kallmurad stenmur skall bevaras, liksom muren mellan den äldre och yngre delen. Muren visar kyrkogårdens äldre planform.
- Vegetationen är en viktig del av kyrkogårdens karaktär. Äldre träd skall bevaras och skadat växtmaterial skall ersättas med samma typ av växter. Grästäckta gravytor skall bevaras.
- Kyrkobyggnaden bör ej genomgå några väsentliga förändringar, samt underhållas med traditionella metoder och material.
- Vattenuppsamlingskärlet i granit på fält 3 bör bevaras på plats. Hur länge det stått på denna plats är osäkert. Kanske har det ursprungligen funnits i en beteshage eller liknande.

Riktlinjer för den äldsta delen av kyrkogården; kv 1, 2, 3, 4 och 5

Följande generella riktlinjer gäller för den äldre delen av kyrkogården som helhet, samt för de enskilda gravanordningarna inom denna del:

- Sparsam plantering inom den äldre delen rekommenderas för att bibehålla fältens karakteristiska öppenhet.
- Fältens planform skall bevaras och som en följd av detta även gångsystemet som inte skall asfalteras.
- Alla gravanordningar äldre än 1890 har stort kulturhistoriskt värde, då dessa är förhållandevis få i relation till övriga gravanordningar. Det är dock viktigt att ett representativt utval från yngre tidsperioder bevaras för att påvisa att kyrkogården har använts under en längre sammanhängande period.
- Återlämnade gravanordningar med stort kulturhistoriskt värde skall ej återupplåtas.
- Återlämnade gravramar utan gravsten skall bevaras och kan återupplåtas.
- Vid nytillskott av gravanordningar bör detta ske på befintliga tomma gravplatser och med hänsyn till de äldre omkringliggande gravanordningarnas placering och utformning. De enskilda fältens huvudsakliga karaktär skall bevaras och inte förvanskas.

Riktlinjer för de enskilda fälten

Utöver de generella riktlinjerna gäller följande specifika regler för de enskilda fälten inom den äldre delen av kyrkogården:

Fält 1

Fältet är ett av de äldsta på kyrkogården och inrymmer endast 20 gravvårdar av skiftande och ofta monumental karaktär. Den äldsta gravanordningen inom fältet är en håll från 1770. I kvarteret finns flera karaktärsfulla gravanordningar i obeliskform samt 1910-talets påkostade granitvårdar. Utöver de generella riktlinjerna gäller följande:

- Det är av största vikt att fältets blandade karaktär bibehålls för att påvisa att det använts under en längre tid. Av denna anledning skall därför ett representativt urval av gravvårdar från varje tidsperiod som finns representerat i fältet bevaras.
- Vid nytillskott av gravanordningar skall detta ske i kistgravformat.

Fält 2

Fältet är ett av de äldsta på kyrkogården. Gravanordningar finns representerade från mitten av 1800-talet fram till 1960-talet. Gravvårdarna är ofta påkostade och storslagna. Två gravvårdar omgärdas av staket- respektive järnkedjor. Stenramar dominerar. Utöver de generella riktlinjerna gäller följande:

- Det är av största vikt att fältets blandade karaktär bibehålls. Därför ska eventuella nytillskott av gravvårdar utformas på ett varsamt sätt med hänsyn till befintliga gravvårdar.
- Vid nytillskott av gravanordningar bör detta ske i kistgravformat. Äldre stenramar bör användas inom fältet i samband med tillkommande gravanordningar.

Fält 3 och 4

De båda fälten norr om kyrkan har en likartad karaktär och behandlas likvärdigt ur ett bevarandeperspektiv. Den äldsta gravstenen från 1771 finns på fält 3. Gravanordningarna är från mitten av 1850-talet fram till nutid. Stenramar dominerar. Utöver de generella riktlinjerna gäller följande:

- Det är av största vikt att fältets blandade karaktär bibehålls för att påvisa dess användade under lång tid. Av denna anledning skall ett representativt urval av gravvårdar från varje tidsperiod som finns representerat i fältet bevaras.
- Vid nytillskott av gravanordningar skall detta ske i kistgravsformat. Äldre stenramar bör användas inom fältet i samband med tillkommande gravanordningar.

Riktlinjer för den yngre delen av kyrkogården; fält 7, 8 och 9

Följande riktlinjer gäller för den yngre delen av kyrkogården som helhet, samt för de enskilda gravanordningarna inom denna del:

- Kvarterens ursprungliga utformning bör bevaras, liksom det gångsystem som inramar kvarteren.

- Ett representativt urval av gravanordningar från de tidsperioder som finns representerade inom varje gravfält i den yngre delen av kyrkogården bör bevaras i framtiden.
- Muren skall bevaras.
- Vegetation i form av häckavgränsningar och lövträden innanför muromgärningen är en väsentlig del av kyrkogårdens karaktär. Skadat växtmaterial ska bytas mot liknande.

Det är dock lika angeläget att de nya gravvårdarnas utformning och placering, samt eventuell komplettering görs på ett varsamt sätt så att kyrkogårdens huvudsakliga karaktär bevaras och inte förvanskas.

Kv 7, 8 och 9

Fälten har med få undantag en mycket enhetlig utformning. Det är av stor vikt att bibehålla fältens tidstypiska karaktär och att anpassa nya gravanordningar till befintliga. I de fall där stenram är regel skall dessa ej plockas bort utan återanvändas och nya gravanordningar skall utformas med stenram. Gravanordningarna har kulturhistoriskt värde ur miljöhänseende. Nya gravanordningars utformning och placering samt eventuell komplettering görs på ett varsamt sätt så att kyrkogårdens huvudsakliga karaktär bevaras och inte förvanskas.

Bevarandeförslag - Rödbo kyrkogård

Vid formulerandet av ett bevarandeprogram för Rödbo kyrkogård bör detta omfatta den miljö som skapas av fältens form, gångsystem, vegetation samt vissa enskilda gravvårdar, vilket sammantaget utgör kyrkogårdens sammantagna karaktär.

Kyrkogårdens gravanordningar ger uttryck för stilideal och berättar om personer och yrkeskategorier som förekommit i trakten. Bevarandeprogrammet är utformat så att det omfattar kyrkogårdens övergripande karaktär med planform, gångsystem, vegetation och omgärdning samt fältens gravanordningar. Många gånger är det inte den enskilda gravvården i sig som är intressant utan en miljö. Stor vikt har därför lagts på fälten som helhet och inte i första hand på enskilda gravanordningar.

Beträffande de enskilda gravvårdarna har dock ett urval gjorts efter bestämda kriterier. Tyngdpunkten har lagts på att bevara ett representativt avsnitt från varje tidsperiod.

Samtliga gravvårdar uppsatta före 1920 har också bedömts som särskilt viktiga att bevara. Detta urval beror främst på att gravanordningarna i ovan nämnda kategori är de äldsta från kyrkogårdens inledande period. De är också förhållandevis få på kyrkogården i relation till andra gravvårdstyper. Gravvårdar med speciellt konstnärlig utformning, personhistoriskt intresse, gjutjärnsdetaljer samt buxbom eller sedumtäckt yta har också fått ett starkt skydd.

Riktlinjer för Rödbo kyrkogård som helhet

Följande karaktärsdrag och delar av kyrkogårdsmiljön har bedömts som väsentliga att bevara ur kulturhistorisk synpunkt och gäller kyrkogården som helhet:

- Kyrkogårdens planform skall bevaras då den visar kyrkogårdens ursprungliga utbredning samt dess utvidgningsfaser.
- Kyrkogårdens gräsytor är ursprungliga och skall bevaras
- Det gångsystem som finns idag skall bevaras. Det har behållit sin karaktär från anläggningstiden.
- Omgärdningsmuren skall bevaras.
- Vegetationen är en mycket viktig del av kyrkogårdens karaktär. Äldre träd och häckar skall bevaras och skadat växtmaterialet ska bytas ut mot liknande.

Riktlinjer för de enskilda områdena

Det är av största vikt att behålla kyrkogårdens karaktär som helhet med de variationer som det innebär. Enskilda gravvårdar är inte det primära att skydda utan ett urval inom varje delområde bör göras. Ett visst antal gravvårdar skall bevaras som dom är, men de flesta kan och bör återanvändas på plats. Riktlinjerna skiljer sig dock mellan den äldre och den yngre delen. Hur återanvändningen ska gå till bör diskuteras.

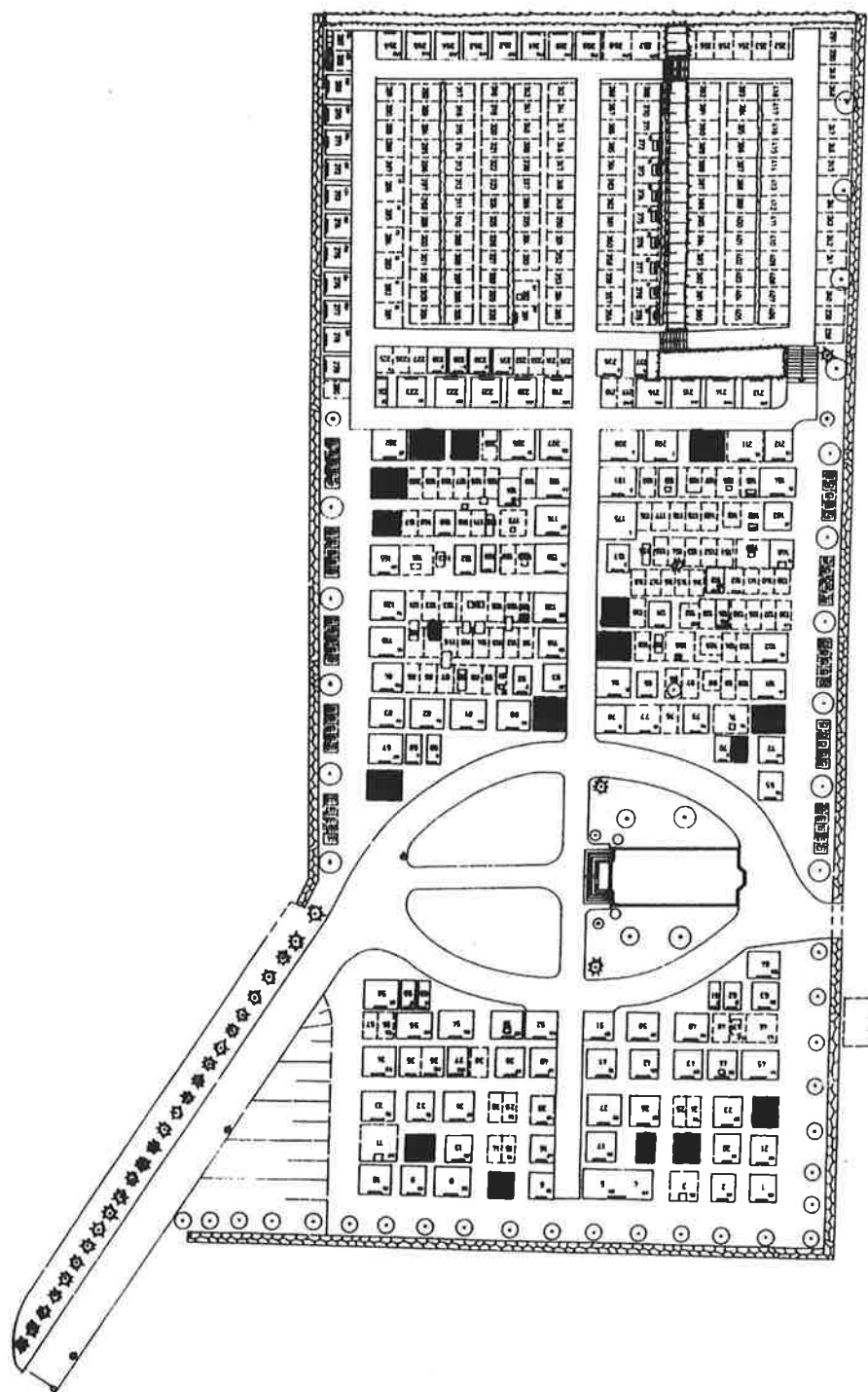
På den yngre delen är det enklare att även med nya gravvårdar behålla fältens karaktär och ett större antal nya gravvårdar kan därför accepteras där. Återanvändning är dock alltid att eftersträva på grund av resursmässiga skäl.

Specifika regler har utformats för vissa enskilda fält, men generella regler gäller där ej annat anges:

- Alla gravanordningar äldre än 1920 skall bevaras och vårdas på plats.
- Alla gravanordningar med gjutjärnsdetaljer skall bevaras och vårdas på plats.
- Återlämnade gravvårdar bör bevaras och kan återupplåtas.

Området öster om kyrkan

På området direkt öster om kyrkan finns kyrkogårdens äldsta gravvårdar. Gravanordningar finns representerade från kyrkogårdens anläggningstid fram till nutid. Utöver de generella reglerna gäller därför följande:

Situationsplan över Rödbo kyrkogård med de kulturhistoriskt värdefulla gravvårdarna markerade.
(Hisingens distrikts arkiv)

- För att tydliggöra att området använts under en längre tid skall ett representativt urval av gravvårdar från varje tidsperiod som finns i området bevaras.
- Återtagna gravanordningar på fältet i övrigt bör återanvändas.
- Vid nytillskott av gravanordningar skall detta ske i kistgravsformat och de skall placeras så att de tar hänsyn till fältets övergripande struktur.

Området väster om kyrkan

Områdets struktur är viktig att bevara som en enhetlig miljö. Utöver de generella reglerna gäller därför följande:

- Det är av största vikt att områdets homogena prägel framgent bibehålls.
- Vid nytillskott av gravanordningar skall detta ske i kistgravsformat och de skall placeras så att de tar hänsyn till fältets övergripande struktur.

Riktlinjer för den senaste utvidningen av kyrkogården

Följande generella riktlinjer gäller för den yngsta delen av kyrkogården som helhet, samt för de enskilda gravanordningarna inom denna del.

- De gravsatta ytornas planform bör bevaras, liksom det häcksystem som avdelar de olika gravraderna. Som en följd av detta bör även befintliga gångsystem bevaras.

Riktlinjer för de enskilda gravvårdarna med stort kulturhistoriskt värde

Med stort kulturhistoriskt värde menas att gravvården har ett omistligt värde och på alla sätt måste bevaras för framtiden. Detta innebär följande:

- Samtliga gravvårdar inom ovan nämnda kategori skall vårdas, dvs järndetaljer skall målas och underhållas och skadade gravvårdar skall lagas.
- Inga gravvårdar i ovannämnda kategori får avlägsnas.
- Inga gravanordningar inom ovannämnda kategori får flyttas.

Det är dock lika angeläget att de nya gravvårdarnas utformning och placering samt eventuell komplettering görs på ett varsamt sätt så att kyrkogårdens huvudsakliga karaktär bevaras och inte förvanskas.

Skötselråd

När det gäller vården av den enskilda gravvården finns det vissa huvudregler för hur man bör förfara. De skötselråd som sammanställts i det följande avsnittet kan ge en del vägledning, men gäller endast för sten som inte är allvarligt skadad. Den viktigaste grunden för alla åtgärder är att de inte får skada gravvården och att de skall förlänga gravvårdens livslängd. En äldre gravvård kan och skall inte se ut som om den var ny efter åtgärden. Riksantikvarieämbetet kan ge råd i dessa frågor och anordnar sk skötselkurser i vårdfrågor.

I vissa fall kan det vara lämpligt att anlita en konservator för rådgivning och upprättande av vårdplan för att på så sätt säkerställa ett bevarande av de kulturhistoriskt värdefulla gravvårdarna som är svårt vittrade och bevuxna. För dessa kan det vara lämpligt att skonsamt rengöra och konsolidera stenen.

Rengöring

Behöver gravvården rengöras och i så fall varför? Hur ren bör den bli? Att rengöra en vård för att den skall bli vackrare har inte första prioritet om objektet klassats som kulturhistoriskt intressant. Om rengöringen däremot handlar om att kunna avläsa en inskription och skulptural relief är det kanske nödvändigt för att man skall kunna skapa sig en förståelse för objektet. Rengöring bör också självklart utföras om smutsen kan anses skadlig för objektet.

Vid rengöring gäller att ju mildare ingredienser och ju mindre mängd rengöringsvätska som används desto bättre. Rengöringsmetoden är beroende av vad som skapat smutsen. Jord och sand som ligger löst kan borstas och eventuellt dammsugas bort. Biologisk påväxt, som lavar måste mjukas upp med vatten. Man kan börja med att väta hällen och därefter lägga en inpackning med cellstoff (eller hushållspapper) och vanligt vatten. Inpackningen täcks in med plastfolie av typen Gladpack som förhindrar avdunstning. Detta får verka under ett dygn före stenytan rengörs noga med mjuka nylonborstar (aldrig metall). Skölj väl och lämna inga synliga rester av lavkroppar kvar eftersom de kan utgöra en grogrund för en ny snabb återkolonisation.

Om vatten inte mjukar upp den biologiska påväxten kan man försöka med en 5% Ammoniaklösning löst i vatten som man förfar med på samma sätt dvs låter verka i cellstoffinpackning täckt med plastfolie under några timmar. Skölj mycket noga efteråt. Vill man absolut använda ett rengöringsmedel skall det vara neutralt dvs med pH 7. Rengöring med vatten får aldrig utföras när det finns risk för frost.

När gravvården är rengjord får resultatet inte vara sådant att man sammanblandar den med en nyhuggen vård. Patina¹⁰⁵ är mycket viktigt på ett objekt som stått utomhus i flera hundra år. De färgförändringar som skapats genom åren bör visas respekt. Tids-

¹⁰⁵ Patina är de spår som tiden lämnar på ett objekt.

intervallet skall vara synligt. Rengöring som har gjorts kan inte göras ogjord eftersom rengöring inte är en reversibel behandling. Sluta därför medan tid är.

Korroderande förankringsjärn

En av de största och viktigaste arbetsuppgifterna som bör utföras på gravanordningarna på kyrkogården handlar om att byta eller rostskyddsbehandla de korroderande förankringsjärnen. Stora skador har orsakats på stenmaterialet på grund av järnkramlornas expansion. Att byta dessa förankringsjärn mot rostfritt stål kommer att betyda mycket för framförallt kisthällarnas fortsatta fortlevnad som kulturobjekt.

Vid byte är det viktigt att ta hänsyn till hur förankringsjärnen är fästade och hur de är utformade. Det är intressant inte minst ur teknikhistorisk synvinkel. Kanske finns det en möjlighet att datera tumborna tidsmässigt eller att härleda dem till olika gravfirmor med avseende på deras konstruktion? Detta skrivet med den förvisningen att, det finns mycket kunskap att hämta för ett vaksamt öga när detta arbete utförs.

Justering av gravanordningar

Sättningar på kisthällar kan orsaka sprickbildningar och materialbortfall. Vid en stabilisering och upprättning av själva hällkonstruktionen borde en diskussion tas om huruvida en fuktspärr skall placeras under de vittrade sidohällarna. Att kapillärt avskilja stenen från markfukten kommer att i sin förlängning visa sig klokt ur bevarandesynpunkt även om initialkostnaden kan vara dyr. Blyplattor kanske kan användas i vissa fall eller varför inte ett block av en tät bergart som får fungera som sockel?

Lagningar

Mindre delar som hörn och flisor som sprungit loss från gravvårdarna kan fästas direkt genom punktlimning med epoxy. Det är mycket viktigt att stenyterna är rena när man limmar samt att ingen frostrisk förekommer. När större stenfragment skall fästas, som vid sönderspruckna kistlock, måste delarna tappas samman med rostfria ståldubb för att ge tillräcklig hållfasthet. Lagningar bör utföras med lagningsbruk från AB Stenteknik i Stegesund, som erbjuder noga avpassade bruk för olika stenmaterial. Gör generellt lagningen några millimeter större än orginalytan, men se till att inte sprida bruket på ett större område än vad som krävs. När bruket torkat kan ytan slipas ned till önskad nivå. Undvik dock att slipa på själva stenmaterialet.

Konsolidering

Konsolidering med kiselsyraester skall ej utföras av icke fackutbildad konserveringspersonal.

Imålning

Gravvårdar som tidigare haft imålade inskriptioner kan förnyas försiktigt med en lackfärg som är upplösningsbar med BUMS färgborttagningsmedel. Förgyllning med bladguld är ett noggrant och tålamodskrävande arbete som bör lämnas till fackman. Enklare varianter som guldbronsfärg bör undvikas eftersom de kan ge upphov till kopparutfällningar.

Allmänna vårdåtgärder

Mycket av det viktiga arbetet med gravvårdarna ligger i den allmänna tillsynen. Att vara försiktig när större fordon skall manövreras så att vårdarna inte tar skada och markera gångvägar tydligt så att besökare inte i onödan kliver på hållarna, är enkla och odramatiska åtgärder som betyder mycket för gravvårdarnas bevarande.

Att dagligen vara vaksam på vårdarnas tillstånd genom att ta bort regnvatten och snö från kistlocken och sopa rent dem från löv och nedfallna grenar, betyder på längre sikt att gravvårdarna får finnas kvar som de unika objekt de är. Om något inträffar som behöver åtgärdas se till att göra det hellre förr än senare.

Gjutjärn

Ett fåtal av gravvårdarna på Säve och Rödbo kyrkogårdar är utförda i gjutjärn. Många av dem är idag i stort behov av renovering. Det är viktigt att rusta upp, måla och underhålla dessa, för att undvika att detta kulturarv går förlorat. Gjutjärn befrias från rostbeläggning med stålborste. Därefter grundas järnet och slutstrykes med linoljefärg.

Källor och litteratur

Information

Informant 1

Anna Stina Karlsson, Säve hembygdsförening

Otryckta källor

Antikvariskt topografiskt arkiv (ATA), Riksantikvarieämbetet, Stockholm

- Kungliga byggnadsstyrelsens handlingar rörande Säve och Rödbo kyrkor och kyrkogårdar
- Riksantikvarieämbetets handlingar rörande Säve och Rödbo kyrkor och kyrkogårdar
- Tidningsurklipp rörande Säve kyrkor och kyrkogårdar
- Ritningar föreställande Säve och Rödbo kyrka och kyrkogård
- Fotografier av Säve kyrka och kyrkogård

Säve församlings arkiv:

- Kapsel OI:6

Göteborgs Stadsmuseums arkiv (GSM):

- Natur- och Kulturmiljöenhetens arkiv
- Tidningsartiklar gällande Säve kyrka och kyrkogård

Kyrkoförvaltningens arkiv, Göteborg:

- Kapsel E IV:21

Landsarkivet i Göteborg, Kyrkoarkiv, Säve:

- Säve; kapsel: KI
- Sockenstämmoprotokoll
- Räkenskaper för kyrkan
- Kyrkostämmoprotokoll
- Övriga handlingar rörande kyrka och kyrkogård

Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län, kulturmiljöenheten, Göteborg:

- Undersökning av Säve och Rödbo kyrkogårdar utförd av ABAKO 1980

- Berg, K-O** Kyrkogårdarna i Göteborg. Manus till informationsfolder med samma namn. Tryckt år 1989.
- Berg, K-O** Pressmeddelande 1980-10-14
- Hoberg, B** "En ny utmaning - Kulturminneslagen". Föredrag vid föreningen Sveriges Kyrkogårdschefer årskongress, Växjö 3-5 september 1990
- Hoberg, B** "Vägledning för inventering av kyrkogårdar och begravningsplatser". Arbetshandling 1985-03-18, 1990-01-12

Tryckta källor och litteratur

- Aronsson, R m fl.** Rödbo, socknen vid älvarna. Kungälv 1996
- Baeckström, A** Studier i Göteborgs byggnadshistoria före 1814
- Bucht m fl** Kyrkogårdens gröna kulturarv. Malmö 1992
- Centrala gravvårds-kommittén** Inskrifter och symboler på våra gravvårdar. Västervik
- Axelsson J och Dobritz** Rödbo. Rödbo hembygdsbok. Kungälv 1990
- Elling, B** Säve, Rödbo, Kärra. Sevärdheter och utflyktsmål. Göteborg 1978
- Fajersson, M** Gravstenar - en spegling av samhället. Examensuppsats vid Institutionen för Kulturvård, Göteborgs Universitet. Göteborg 1993
- Johansson, J** Kyrkogårdens hägn i det medeltida Sverige. Om bogård, balk och stiglucka. Stockholm 1993
- Jonsson, O** Säve skolor med Stierncreutzska. Göteborg år?
- K-Nytt** "Från 6 församlingar i Göteborg 1883 till 37 församlingar 1995" nr 4, 1995, s. 4
- Kyrkogårdens form och miljö** Boverket, Riksantikvarieämbetet m fl. Stockholm 1991
- Lagerberg, Carl** Göteborg i äldre och nyare tid. Göteborg 1902
- Lindgren, A** Gravskrifter på Göteborgs stads och näraliggande församlingars begravningsplatser. Göteborg 1869

- Lorentzson, M**
Red. "Att dö på rätt sätt under medeltiden". I: Dödens riter. Söderpalm, K. Borås 1994
- Mannerstråle, C-F** "Gravkonst i gjutjärn". I: Kulturmiljövård nr 6, 1989, s. 24-29
- Prytz CG** Kronologiska anteckningar rörande Göteborg. 2:a uppl, Göteborg 1848
- Sveriges kyrkor** Red. Curman S och Tuulse, A. Bohuslän, Band I, Västra Hisings och Inlands södra härad. Stockholm 1944-67
- Stämberg, Ture** "Gravvårdar under 75 år". I: Kulturmiljövård nr 6, 1989, s. 15-20
- Svalin, E** "Evighetens blommor - det levande språket på våra kyrkogårdar". I: Hemträdgård nr 1, 1992, s 8-11
- Säve kommun** Säve jordbruksbygd blir stadslandskap. Göteborg 1969
- Wadsjö, Ambrosiani** Kyrkogårdskonst. Stockholm 1919

GÖTEBORGS KYRKOFÖRVALTNING
KULTURHISTORISK INVENTERING AV KYRKOGÅRDAR

INVENTERAT AV: Lena Emanuelsson FOTO:
DATUM: ORIGINALMATERIAL:

LÄN:
KOMMUN: Göteborg
FASTIGHET:
STIFT:
FÖRSAMLING: Säve församling
KYRKOGÅRD: Säve kyrkogård
ÖVRIGT:

HISTORIK

ANLÄGGNINGSÅR:
UTVIDGNINGSÅR:
FÖRÄNDRINGAR:
FORNLÄMNINGAR:
BYGGNADER:

ÖVRIGT:

KÄLLOR

KARTOR:
LITTERATUR:
ARKIV:

BESKRIVNING

OMGIVNING:
OMGÄRDNING:
INGÅNGAR:
VEGETATION:
PLANFORM:
GÅNGSYSTEM:
NUTIDA PRÄGEL:

BYGGNADER:

FORNLÄMNINGAR:

KULTURHISTORISK BEDÖMNING:

GÖTEBORGS HISTORISKA MUSEUM
KULTURHISTORISK INVENTERING AV KYRKOGRÄDAR
Kvartersinventering

INVENTERAT AV: Lena Emanuelsson
DATUM:

FOTO:
ORIGINALMATERIAL:

KYRKOGRÄD: Söve kyrkogård
KVARTER:

BESKRIVNING

OMGIVNING:

OMGRÄDNING:

INGÅNGAR:

VEGETATION:

PLANFORM:

GÅNGSYSTEM:

NUTIDA PRÄGEL:

GRAVVÅRDSTYPER:

GENOMGÅENDE
MATERIAL:

BYGGNADER:

FORNLÄMNINGAR:

ÖVRIGT:

KULTURHISTORISK
BEDÖMNING:

GÖTEBORGS STADSMUSEUM
KULTURHISTORISK INVENTERING AV GÖTEBORGS KYRKOGRÄVAR
GRAVANORDNINGAR

INVENTERAT AV: Lena Emanuelsson
DATUM:

FOTO:

GÖTEBORGS KYRKLIGA SAMFÄLLIGHET

LÄN: Göteborg och Bohus län

FASTIGHET:

KYRKOGÅRD: Säve kyrkogård

KVARTER:**GRAVPLATSNUMMER:****TIDSPERIOD:**

OMGÄRDNING:

STENRAM

STAKET

KEDJOR

HÄCK

ANNAT

YTA:

FLIS

SAND

GRÄS

HÄLL

LOCK

KULLE

PLATTOR

STÅENDE GRAVVÅRD:

STEN

JÄRN

TRÄ

INSKR. PLATTA JÄRN

LIGGANDE GRAVVÅRD:

STEN

JÄRN

TRÄ

BESKRIVNING:

SKADOR:

SÄTTNING

MOSSA

ROST

VITTRING

FLAGGING

SPRICKOR

ANNAT:

SKISS:

KULTURHISTORISK BEDÖMNING I FÄLT:

